

Stolpersteine – Leeuwstraat 39

Esther Peekel, 24 mei 1900, Amsterdam

Hanna Frank, 19 oktober 1934, Nijmegen [Hanni, Hannie]

Alexander Frank, 26 april 1901, Nijmegen [Sander]

Jacob Frank, 3 september 1929, Nijmegen [Jaap, Jaapje, Japie]

Onderstaand artikel schreven we omdat bij dit pand op 19 april 2023 Stolpersteine worden gelegd die herinneren aan de vervolgingen waaraan de bewoners blootstonden.

Esther

De kinderen van Machiel Peekel en Hanna Viool gingen in de loop van de jaren twintig het huis uit.¹ Toen Hanna overleed in 1931 woonde alleen nog Henriëtte thuis. Zij hielp in de huishouding maar werkte ook als telegrafiste bij de PTT in Rotterdam.

De ouders van Esther

Het hele gezin was in 1902 verhuisd van Amsterdam naar Rotterdam, omdat ook het bedrijf waar Machiel werkte, Kaufmann's Huidenhandel, daarheen verhuisde. Ze gingen wonen in het centrum van de stad, op de Gedempte Botersloot 32b. Esther was twee jaar voor de verhuizing daarheen geboren in Amsterdam als één na jongste van de negen kinderen.²

Sander

Alexander Frank - vaak, ook verderop in dit artikel - Sander genoemd, werd geboren in Nijmegen en is daar altijd blijven wonen. Alleen van 1914 tot juni 1916 woonde hij kort in Amsterdam.

¹ Het gaat hier om: Simon, Hartog, Helena, Mozes, Meijer, Esther, Henriëtte. Alleen Hartog zou de barbarij overleven. Isaïc en Bloeme overleden ruim vóór de oorlog.

² Zie voor de familie Peekel ook: Joodserfgoedrotterdam.nl (Hartog Peekel en andere ingangen) en de site [Stolpersteine-Dordrecht](http://Stolpersteine-Dordrecht.nl). Michel Peekel, de zoon van Hartog Peekel, stelde zijn herinneringen op schrift. Deze citeren wij enkele malen in het vervolg. Deze werden ons ter beschikking gesteld door Els de Winter-Peelk, evenals foto's van de familie Peekel en foto's van brieven en briefkaarten.

Zijn grootouders Charlotte Bronkhorst en Alexander Frank hadden een uitdragerij aan de Grotegas (achter de Nonnenstraat) en later in de Grotestraat. Ze hadden tien kinderen en velen van hen hadden ook een zaak in de Benedenstad. Broer en zus Lehman en Sophia hadden aan de Smidstraat, later op de Kannenmarkt een winkel in tweedehands huishoudelijke spullen. Ook Abraham Frank en zijn vrouw Alida Bronkhorst deden in oud ijzer en werden eigenaar van het huis Kelfkensbos 22, het huis dat in de oorlog zo grondig werd leeggeroofd door SS'ers en Nijmeegse agenten. Abraham overleed eind 1936. Marcus Frank woonde later op de Oude Stadsgracht en was onder meer straatfotograaf.³

Links: De jonge Lehman Frank en zijn partner Hendrika de Beer, Sallie Minco kijkt toe; m: Alida Bronkhorst; r: oude foto van de winkel aan de Grotestraat 61 met in de deuropening Abraham Frank en Alida Bronkhorst. De mannen ernaast zouden Abrahams broers kunnen zijn (Lehman, Jacob of Marcus). In het bovenraam zitten de dochters: Charlotte (Lot, links), Louise (Wies, rechts) en Marianne (Sjaan, op de schoot van Wies).

³ Over de diverse generaties Frank in de Benedenstad, o.a. Eric Theloosen, *Rondom het Gedenkteken*, diverse afleveringen in *Benedenstadnieuws*, 1995 en 1996. Zie over Frank verder het artikel *Straatfotograaf Marcus Frank* en het artikel *Zes Joodse weeskinderen*, beide op deze website. De meeste foto's met Frank erop komen van Boudewijn Otten. Zie over hen ook de registraties, waaronder de persoonskaarten, in het Bevolkingsregister Nijmegen (Regionaal Archief Nijmegen, verder RAN).

Volksbelang I, nu Singendonckstraat; rechts (boven de letters 'Kelfkens') het pand Kelfkensbos 14, al voor de oorlog omgenummerd naar 22.

Jacob, Alexanders vader, staat ook geregistreerd als koopman van oude metalen, maar al gauw heeft hij werk bij de IJzeren Spoorweg Maatschappij, die de spoorlijn naar Kleef onderhoudt. Ze wonen dan in Volksbelang I. De moeder van Alexander Frank was Sara Meijer. Zij en haar verwanten zijn allemaal afkomstig uit Geldermalsen. Alexander had twee broers en een zus: Israël, Maurits en Charlotta.

Alida Bronkhorst en vier van haar kinderen: Louise (Wies), Charlotte (Lot), Marianne (Sjaan) en Lehman (Leo) in Scheveningen.

De eerste twaalf jaren samen in Nijmegen

Op 4 juli 1928 trouwen Esther en Alexander. We weten niet hoe ze elkaar hebben leren kennen. De zoon van de broer van Hartog, Michel, herinnert zich: "Mijn tante Esther werkte als winkeljuffrouw bij de juwelier van Messel, die zijn winkel had op de Hoogstraat. Een betrekking waarvan je kunt veronderstellen dat de heer van Messel veel vertrouwen in haar stelde. Ze was een liefvallige rustige verschijning. Er is mij in het geheel niet bekend hoe zij in connectie is gekomen met haar bruidegom die bij de PTT in Nijmegen werkte als kabelmonteur, een goede en vaste betrekking." Wij weten het ook niet, maar zeker is dat Charlotta en Maurits, zus en broer van Alexander, al in 1924 en 1925 naar Rotterdam

verhuisden. Charlotta woont op de Lange Warande, Maurits ging eerst naar de Rietvinkstraat in Crooswijk en later naar Rotterdam-Noord. Zo zou het gegaan kunnen zijn.

Sander en Esther, huwelijk, juli 1928

De in 1914 geboren Michel herinnert zich ook nog wel iets van het huwelijk. “Er zijn gelukkig nog trouwfoto's van mijn tantes Lena [Helena Peekel] en Esther. In de loop der jaren zijn de twee huwelijken in mijn gedachtewereld één gebeurtenis geworden. Een Joodse huwelijksplechtigheid in de sjoel aan de Boompjes te Rotterdam. Voor beiden heb ik eenzelfde beeld voor ogen: ze staan naast hun echtgenoten in een hoek van de verhoging in de sjoel, als ik het goed weet heet dat de biema, onder een baldakijn. Dan gooit de rabbijn een drinkglasje op de grond en trapt dat kapot. Voor mij, bij het eerste huwelijk, een onverwachte gebeurtenis. Ik hoorde het glas onder zijn voet knarsen en het geluid van de scherven”. Daarna was er feest, waarschijnlijk in het Maashotel aan de Boompjes.

Maashotel

Alexander werkte als technicus bij de telefoondienst, toen een monopolie van de PTT; waarschijnlijk al vanaf de huwelijksdatum. Zij gingen niet in de Benedenstad wonen maar in een nieuwbouwwoning aan de Van 't Santstraat. Daar wordt hun zoon Jacob (Jaap) in 1929 geboren.

Michel werd als dienstplichtige in 1934, hij was toen 20, voor even geplaatst op de kazerne aan de Gelderselaan in Nijmegen. Sander, zoals Alexander altijd genoemd werd, en Esther woonden vlakbij, toen al net in de Koolemans Beynenstraat, en zo kwam hij er op bezoek. "Toen ik voor het eerst buiten de poort mocht, ben ik op bezoek gegaan bij Tante Esther en oom Sander. Ik geloof dat ik er op een zondag ook wel gegeten heb. Ik had ze in lange tijd niet gezien en voelde eigenlijk geen band met deze familie." En: "Mijn tante: een wat bleke vrouw, mijn oom: een wat gedrongen stevige figuur met een gebruint gezicht, doordat zijn werk altijd in de buitenlucht plaatsvond. Hij werkte namelijk bij de PTT; dat was het staatsbedrijf dat onder andere het monopolie had op het leggen en exploiteren van de telefoon- en telegraafkabels in ons land. Hij was gespecialiseerd in het maken van lassen in die kabels die in de bodem, dus onder het aardoppervlak, gelegd werden. In sommige kabels, waar heel veel gesprekken doorgingen, zaten honderden aderparen van geïsoleerd koperdraad. Bijzondere nauwkeurigheid was bij het onderling verbinden van deze kabels geboden. Zo'n kabel werd op de plaats waar de lassen waren gemaakt omsloten door twee gietijzeren schilden. Nadat de lassen vanuit een telefooncentrale getest waren, werd de ruimte tussen die schilden volgegoten met pek dat op een vuurpot vloeibaar gemaakt was. Mijn gesprekken met oom Sander over deze werkzaamheden die hij verrichtte, vormden eigenlijk de enige band tussen hem en mij. Ik had de stellige indruk dat hij er trots op was dat er nog nooit een kabel die hij gelast had, weer uit de grond gehaald moest worden om een fout te herstellen. Met tante sprak ik wel over de sergeant-instructeurs die bij hen in de straat woonden. In de omgang met deze tante en oom hield ik wel steeds in gedachten,

dat oom Sander de broer was van Mau Frank, de mededirecteur van de firma Van Buren, waar ik als magazijnbediende werkte. Als mijn militaire dienstplicht van vijfeneenhalve maand voorbij was, zou ik daar weer terugkomen.”⁴ Jaapje was toen al vijf, Hannie zou hierna geboren worden, in oktober 1934, na de verhuizing naar de Koolemans Beynenstraat 59.

Meteen links de voordeur van hun eerste huis, Van 't Santstraat 76 (foto RAN).

Er is een foto van Esther die een kinderwagen voortduwt, maar wij weten niet zeker of Jaap of Hanna in de wagen zit. Evenmin weten we wanneer en waar de foto is gemaakt, maar als we bovenstaande foto ermee vergelijken, zou het heel goed om de Van 't Santstraat kunnen gaan.

Een uitsnede van een foto met Hannie erop; het feest in Rotterdam

⁴ Herinneringen van Michel Peekel.

Esther met waarschijnlijk Japie, misschien Hanna, zeker is het niet.

Waarschijnlijk op 1 september 1935 ging de in 1929 geboren Jaap naar de Lagere School op de Driehuizerweg (dit gedeelte heet nu Heyendaalseweg). Het was een Neutrale school zonder specifieke geloofsinvloeden, bestuurd door de Nijmeegsche Schoolvereeniging (NSV). De Joodse ouders in Nijmegen kozen altijd voor openbare of neutrale scholen, ook de niet echt religieuze Esther en Sander.

Op waarschijnlijk 1 september 1940 ging zijn zusje Hanna Frank, geboren op 19 oktober 1934, naar diezelfde school. Het gezin was inmiddels ruim een jaar daarvoor verhuisd naar de Leeuwstraat 39, weer een nieuwbouwwoning. Het was een huurhuis. Het was wel verder lopen naar school, maar het was nogal moeilijk om in Nijmegen een goede niet-christelijke school te vinden.

De school waar Jaap en Hanni heengingen en waar ze weggestuurd werden op de Driehuizerweg (nu: Heijendaalseweg) [foto RAN]

Foto uit 1948 van de Leeuwstraat, hun huis helemaal achteraan [foto RAN]

Op 1 april 1938 viert Machiel Peekel in Rotterdam zijn tachtigste verjaardag. Hanna staat jammer genoeg niet op de foto, maar Jaap wel: hij zit vooraan tegen het bloemstuk aan. En in de derde rij van onderen, een beetje rechts van het midden, slaat Esther haar arm om Alexander heen. Feest wordt er die dag nog gevierd, luttele jaren later zullen op vier na allen op deze foto vermoord zijn.

Machiel wordt toegezongen. Waarschijnlijk een van de twee bestaande foto's waarop Hanni staat, het kleine meisje in het midden.

Het feest was in april 1938, de dreiging was al overal voelbaar. Extreemrechtse bewegingen waren gewelddadig op straat, de NSB had vier zetels behaald in de Kamer, angstaanjagend, al was het wel iets minder dan gevreesd. Via de kranten, de radio, misschien ook via verwanten of vrienden hoorde je over het geweld in Duitsland. Vanaf 1933 kwamen er bij golven Joodse en ook linkse vluchtelingen naar Nederland, soms ook naar Nijmegen, waar zich tot de herfst van 1938 tenminste 233 Joodse vluchtelingen vestigden, van wie overigens de meesten vervolgens weer verder trokken.⁵

De herfst van 1938, de *Kristallnacht*. Voor velen paniek, anderen dachten dat zoiets niet in Nederland zou en kon gebeuren.

Sander en Esther, uitsnede uit foto hierboven.

⁵ Begin 2023 verschijnt hierover een artikel op deze site.

We weten natuurlijk niet hoe de gesprekken bij hen verliepen, al is wel duidelijk dat met name Esther heel angstig werd. Zeker is dat er tijdens het feest over werd gepraat.⁶ Hoe dan ook besluiten Esther en Sander in januari en februari 1940 vier vluchtelingen voor korte tijd in huis te nemen. Het gaat om Auguste Goldschmied met haar man Gustav Schaumberg en hun zoon Selmar Schaumberg (16 juli 1904) met zijn vrouw Ruth Steinberger. Selmar, Ruth en de moeder verhuizen vanuit de Leeuwstraat naar Amsterdam en zullen later opgepakt worden; de vader Gustav migreert naar Santiago in Chili. Duitsland heeft inmiddels Polen aangevallen, de Tweede Wereldoorlog is op 3 september 1939 begonnen.⁷

Barbarij in Nijmegen

Eind september 1940 verscheen de instructie dat het voortaan verboden was om Joden, of personen die met Joden getrouwd waren, in overheidsdienst aan te stellen of te bevorderen. Dat gebeurde op basis van Verordening 137/40 afgekondigd op 3 september 1940, die handelde over de rechtspositie van ambtenaren. In het eerste artikel werd hierin vastgelegd dat het voortaan mogelijk was om de rechtspositie van ambtenaren met betrekking tot benoeming en ontslag 'zoo noodig' te regelen 'in afwijking van het tot heden geldende recht.' Enkele dagen later, op 3 oktober, volgde de eigenlijke stap: alle medewerkers in overheidsdienst en in door de overheid gesubsidieerde instellingen, zoals in het onderwijs, ook het bijzonder onderwijs, moesten de zogenoemde 'ariërverklaring' invullen.⁸ Zo kon men vaststellen welke ambtenaren Joods waren, of getrouwd waren met een Joodse partner. Men was 'joods' als men ten minste drie 'voljoodse' grootouders had.

Nog geen week later, op 8 oktober, kregen de provincie- en gemeentebesturen twee soorten formulieren toegezonden: model A voor 'ariërs' en model B voor 'Joden'. Op het A-formulier moest men verklaren dat men niet Joods was en ook geen Joodse ouders of grootouders had; hetzelfde gold voor de eventuele partner. Op het B-formulier moesten zij die Model A niet konden ondertekenen invullen hoeveel ouders of grootouders Joods waren en wat de inkomens- en vermogenspositie was.

Eind oktober had het departement de 'Ariërverklaringen' binnen. Nu kon de bezettingsmacht overgaan tot de volgende stap. Op 4 november kwam de instructie van *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* Wimmer aan de secretarissen-generaal dat Joodse ambtenaren per direct uit hun functie moesten worden ontslagen, *voorlopig* nog met behoud van hun salaris en pensioenrechten. De secretarissen-generaal brachten dit bevel enkele weken later nogal eufemistisch naar buiten met de formulering dat de Joden 'voorlopig werden ontheven van de waarneming hunner functie'. Zo werd Alexander ontslagen bij de PTT.⁹

⁶ Michel Peekel, *Herinneringen*.

⁷ Gegevens over hen gebaseerd op de systeemkaarten van de Joodse Raad, op de Persoonskaarten en op de Woningkaarten (Leeuwstraat en Driehuizerweg). Zie ook de Namenlijst op deze site.

⁸ Zie hierover het artikel *Ontslagen uit Gemeentedienst* op deze site.

⁹ Tegelijk werden ook Israël, de broer van Alexander, die in Hilversum hetzelfde beroep had als hij, en Henriëtte, de zus van Esther, die in Rotterdam als telegrafist werkte, door de PTT ontslagen.

GEMEENTE NIJMEGEN - PROVINCIE GELDERLAND.
Uitvoering Vierde Verordening Nr.108/40
van den Rijkscommissaris betreffende
bijzondere maatregelen op administra-
tiefrechtelijk gebied.

1550/1940
MODEL B.

VERKLARING.

(over te leggen in 2-voud).

Ondergeteekende, Kors, C.M.H.C. (naam en voorletters)
wonende te Nijmegen Mariaplein 5 (straat en huisnummer)
geboren te Boedel, den 27 September 1886
huisonderwijzeres (functie) van het Katholieke Weeshuis
te Nijmegen (bedrijf, dienst, instelling),
bij

VERKLAART:

10. dat naar zijn (haar) beste weten haar grootvader
van Kerkdijk
haar moeder Marianne Kors Dijkster
haar grootouders Isaac Dijkster en Hendrika
Troel 1) is (zijn) van joodschen bloede 2);

20. dat hij (zij) een inkomen heeft: uit beroep of betrekking
van f. 2172.84
uit privé vermogen van"
Totale inkomen f. 2172.84

30. dat het hem (haar) bekend is, dat hij (zij) zich in geval deze ver-
klaring niet juist blijkt te zijn, aan onmiddellijk ontslag bloot-
stelt.

Nijmegen, 14 October 1940.
(handtekening)

Clara Kors

- 1) Hier in te vullen de naam, voorletters en familiebetrekking tot
aangever van degenen (d.w.z. aangever zelf, zijn ouders en groot-
ouders, zijn echtgenoot of verloofde en haar ouders en groot-
ouders), die van joodschen bloede zijn.
- 2) Ter beoordeeling van de vraag of een bepaald persoon al of niet
van joodschen bloede is, dient als leidende gedragslijn te worden
aanvaard, dat niet als te zijn van joodschen bloede behoort te wor-
den beschouwd hij, van wien geen zijner ouders of grootouders naar
zijn beste weten lid of tijdelijk lid is geweest van de joodsche
gemeente.

Ariërverklaring, formulier Model B. Hier de verklaring die Clara Kors invulde.

In februari 1941 moesten zij zich laten registreren als Jood bij de Gemeente Nijmegen. Zij die drie of vier Joodse grootouders hadden kregen een J op de persoonskaart en korte tijd later, na invoering daarvan, op het persoonsbewijs. Lentz – hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters beschreef het register van persoonskaarten als “een verzameling van papieren mensen, die de natuurlijke mensen op een centraal punt vertegenwoordigen om aan de overheid alle gewenste inlichtingen omtrent hun persoon te verstrekken.”

Tijdens de bezetting adviseerde Lentz de *Zentralstelle* over de verwerking van de formulieren en lijsten die de Jodenregistratie volgens Verordening nr. 6/41 opleverde en die door Frans Wilbers, hoofd van de Afdeling Bevolking, op 10 mei 1941 na zorgvuldige controle aan Lentz waren toegezonden. Voor de administratieve verwerking werden krachten van de Joodse Raad ingezet. Het leverde een geordend kaartsysteem op, waarvan de *Zentralstelle* een kopie kreeg. Een *Verbindungsman* van de *Zentralstelle* had toegang tot het *Judenregister* bij de Rijksinspectie, zodat de Duitse autoriteiten direct beschikten over de meeste recente persoonsgegevens en adressen.¹⁰

M.C.M. Vuysters					
Passmann, Elsa;	22 Jul 83	zb	Graafsche-	30 Dec 36	J
echtg. N. Broghol-	Xanten	Ned	weg 32	Goor	
ter					
Peekel, Esther	24 Mei 00	zb	Leeuwstr	4 Jul 28	J
echtg. A. Frank	A'dam	Ned	39	R'dam	
Pels, Andries	23 Jun 09	slager	St. Steph.	9 Mrt 20	J
	Delfzijl	Ned	str. 151	Delfzijl	
Pels, Israel	22 Jan 20	electr.	id.	id.	J
	Haarlem	Ned			

Registratie als J, Esther Peekel; uit RAN 5006-40195

17	"	ZILVERSMIT, Johanna	48	1,--
17	"	AUSSEN, Herman	49	1,--
17	"	FRANK, Alexander	50	1,--
17	"	FRANK, Jacob H.	50	1,--
17	"	PEEKEL, Esther	50	1,--
17	"	FRANK, Hanna	50	1,--
17	"	PRINS, Jozef	B 1	1,--

Op 17 februari 1941 betalen zij 4 x f 1 aan de Gemeente Nijmegen om als J geregistreerd te worden [RAN 5006-40194]

Op 1 september 1941 werden Hannie en Jacob van school verwijderd. Zij bleven hierna maandenlang thuis en gingen in december naar de toen opgerichte Joodse School aan de Smetiusstraat.

Eerder al waren op verschillende plekken in de stad de borden 'Verboden voor Joden' neergezet of opgehangen, en op handhaving werd soms hardhandig toegezien door extreemrechtse knokploegen onder leiding van Lou Manche. De uitsluiting werd definitief met de beschikking van Rauter van 15 september 1941.

Middels twee verordeningen werden ook bijna alle bezittingen afgenomen.¹¹ Esther en Alexander brachten daarop een deel van hun spullen bij vrienden en kennissen onder, zo vertelde Esther aan haar broer Hartog. Zij deden dat onder meer bij hun oude burens op de

¹⁰ Zie hierover het geannoteerde document "Lijst van te Nijmegen woonachtige personen van Joodschen bloede", mei 1941, op de site. Zie RAN, 5006, inv.nr. 40195. Zie ook het artikel *Aanmeldingsplicht voor Joden; betaling van de leges* op deze site en het daaraan gekoppelde brondocument.

¹¹ Zie hierover het artikel *De roof van Joodse inboedels* op deze site. Uitsnede uit RAN 5006-40209 (Inlevering Rijwielen).

Koolemans Beynenstraat, het gezin Van Kleef. Na de oorlog gaf Van Kleef dat aan de verwanten terug.

Drickema	21. 8.	Heugensstraat 39	1	1	-
Drickema	7.	Javast. 134	2	1	-
Druckee	7 m. 13. 4.	Tranjesingel 49	-	1	-
Elzas	7	H. Anneste. 3	-	-	-
Elzas	7	Heiststraat 46	1	-	-
Frank	6	is	1	-	-
Frank	7	Leunestraat 39	-	1	-
Frank	7	Heugensstraat 5	-	1	-
Frank	7	Conielse 7	1	1	-

Het gezin leverde één herenrijwielt in¹²

Nijm. Schoolvereniging
Neutrale Bijzondere Scholen
voor U.L.O. en L.O. ———
Driehuizerweg 45, Nijmegen
M. M. 111-3.

AL 1668/41

ARCHIEF
NIJMEGEN, 20 Augustus 1941
16
Gemeentelijke Archief

INGEKOMEN
30 AUG 1941
I.A.E.N. 1668/41.

Aan
het Gemeentebestuur
Gemeente Nijmegen
te Nijmegen.

Naar aanleiding van het schrijven
n. 933 aft. kabinet van het Departement
van Opvoeding, W. C., heeft
het Bestuur van opgemelde
Schoolvereniging de eer te een
nominatieve opgave te verstrekken
van de leerlingen van Joodse School
van zijn school van gewoon L.O.

Het Bestuur voornemens,
voor het Bestuur.

[Handwritten signature]
den 21. 8. 41.

aan Frank	Hanna	geb. 19-10-'34	Leunestr. 39 11
aan "	Jakob Elms	3-9-'29	" "
aan Drickema	Gronne Huisveld 101	13-2-'33	Javast. 134
aan Gylasur	Hilmi Carl	11-8-'39	Javast. 136
aan Binkstein	Edward	23-9-'31	Madonast. 5
aan "	Elfrida	25-6-'20	" "
aan "	Jakob	6-1-'29	" "
aan Bos	Jacob	20-3-'33	Schoorl. 123
aan Guber	Hirjam	3-3-'20	Driehuiz. 64
aan "	Ruth Margaula	9-3-'33	" "

Brief van het Bestuur van de Nijmeegse Schoolvereniging. Opgave van de tien Joodse leerlingen op de school¹³

¹² Zie het artikel *Confiscatie van Joodse fietsen* op deze site. Zie ook dossier RAN 5006-40209.

¹³ Zie het artikel *Van school gestuurd* op deze site. Opgave van Joodse leerlingen in: RAN, ASGN, voorl. inv.nr. 19.4460, Dossier Joodse School. De circulaire van de Gemeente aan de ouders in: RAN, 579, inv.nr. 329

Begin juli 1942 maken Frans Wilbers en burgemeester Van der Velden de definitieve lijsten op, die de grondslag zullen vormen voor de deportaties. Achter de vier namen wordt een 2 toegevoegd, wat wil zeggen dat ze nog thuis waren en daar dus konden worden opgepakt.¹⁴

Esther en Alexander overwegen nog wel een onderduikadres te zoeken, maar het lukt hun niet. Wel proberen ze de jonge en vaak ziekelijke Hannie in Rotterdam onder te brengen. Michel Peekel, wiens ouders zoals dat toen zo lelijk heette 'gemengd gehuwd' waren, herinnert zich: "Vermoedelijk heeft Sander of Esther bij mijn vader gevraagd hoe de mogelijkheden voor onderduiken in Rotterdam in het algemeen waren. Mijn vader die toe had moeten zien hoe zijn vader en zuster Henriëtte, broer Max en zijn zuster Lena met echtgenoten en hun kinderen naar Duitsland gevoerd waren, zag natuurlijk in dat zijn zuster Esther, haar echtgenoot Sander en hun kinderen Jaap en Hanni ook dezelfde weg zouden moeten gaan. Ik geloof dat hij toen met een onderduikplan voor Hanni kwam. Het was de bedoeling dat Hanni bij ons in de Verboomstraat zou komen wonen en als een 'voorkind' van Sarie door zou gaan. Dus als een kind dat Sarie als ongehuwde moeder op jeugdige leeftijd ter wereld had gebracht. Hanni was, toen Sarie en ik op 28 mei 1942 trouwden, zeveneneenhalf jaar oud. Ze had donker haar, net als Sarie. Ze was veel ziek geweest en daardoor niet zo groot van stuk. Ze zou voor wat jonger door kunnen gaan. Mijn broer Krik heeft over het plannetje nog met de kinderplicht in Rotterdam overlegd. Er was daar een inspecteur die toezegde voor de levensmiddelenbonnen te zorgen, want in een grote stad had je die beslist nodig. De komst van het kind werd steeds uitgesteld, omdat Hanni niet weg wilde van haar vader en moeder."¹⁵

Angstaanjagende berichten uit Rotterdam

Er kwamen angstaanjagende berichten van familieleden in Rotterdam. Op 23 juli 1942 was Max (Mozes), de broer van Esther, met zijn vrouw en twee kinderen uit huis gehaald. De negentienjarige nicht Clara was waarschijnlijk op 30 juli nog in het stadhuis in Rotterdam getrouwd met Mozes Ossendrijver. In een kaart aan Esther en Sander beschreef ze op een vrij optimistische toon de gang van Rotterdam naar Westerbork en verder als een 'reis'. Daags na hun huwelijk waren ze al in Westerbork en daar trouwden ze nog religieus op 2 augustus; oom Max en zijn gezin waren erbij aanwezig. De volgende dag zaten zij al met zijn allen in de trein verder naar het oosten.

¹⁴ Deze lijst in: Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, CABR (2.09.09): Politieke Recherche Afdeling (PRA) Nijmegen, inv.nr. 95765, dossier 9871. Wilhelmus Franciscus Wijnand van der Wagt (28-09-1884).

¹⁵ Herinneringen van Michel Peekel.

Lieve tante Esther, om Sander
 en kinderen.
 Zoals jullie misschien
 weten, ben ik op reis. Wij
 hebben het hier best en zijn
 nu op de dooreis dit bericht
 is uit Westerbork. Ook
 schrijf ik jullie dat ik son-
 der dag aan het stadhuus in
 Renswoude getrouwd ben en
 vandaag (vrijdag 2 Aug.)
 hier afscheid genomen heb.
 Ik heb het op aanraden
 van de oppas bij de afreis
 om mijn vader en moeder
 af te zeggen. Nu schatten ik
 ga sluiten ook ik ben ver-
 geten hoe gaat het met jullie
 goed hoop ik. Hoera ik
 kan schrijf ik weer. Bedank
 het allerbeste voor de roep-
 van jullie niet en met
 Clara en Sander

Kaart (2 augustus 1942) van nicht Clara Marx en Mozes Ossendrijver aan Esther en Sander in Nijmegen. De dag na hun religieuze huwelijk in Westerbork worden zij gedeporteerd, en na in Birkenau nog even tewerkgesteld.

Op 2 oktober wordt Helena, de zus van Esther, met man en kinderen uit hun huis gehaald. Kort erna worden zij al verder gedeporteerd, maar de zoon Machiel wordt teruggestuurd.

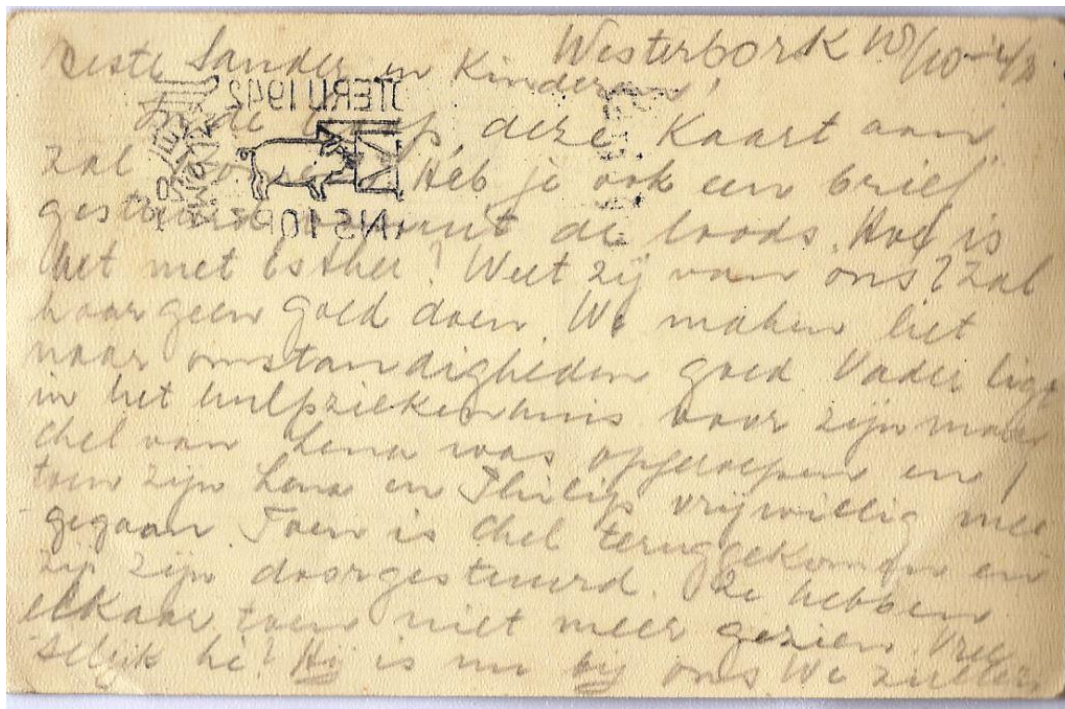
Esthers vader en haar jongste zus, Henriëtte, werden op 8 oktober in Rotterdam vastgezet in Loods 24. In Westerbork ontfermen zij zich nog over hun neef Machiel, die van deportatie naar 'het oosten' is teruggestuurd naar Westerbork, omdat hij 'unter 16' was, zoals op de systeemkaart van de Joodse Raad staat.

Loods 24, Delfshaven. Voorafgaand aan hun transport naar Westerbork werden de Joodse inwoners van Rotterdam naar dit verzamelpunt gebracht. Het lag op een afgesloten haven terrein achter een twee meter hoge stenen muur van de Gemeentelijke Handelsinrichtingen. De houten loods stond in het zuidelijk stadsdeel, tegenwoordig de Kop van Zuid, tussen de Spoorweghaven en de Binnenhaven. Het was een afgelegen plek, op enige afstand van de woonwijken, en er lagen rails die via het goederenemplacement Feijenoord aansluiting gaven op het grote spoorweginet van de Nederlandse Spoorwegen.

Henriëtte schrijft aan haar broer Hartog. Ze vraagt hem ook Sander in te lichten, maar nog niet Esther, kennelijk omdat ze weet hoe moeilijk zij het zal opvatten. Ze vraagt ook broer Meijer in Amsterdam te verwittigen; Meijer zal in 1943 opgepakt worden, zoals ook hun broer Simon; Machiel, een zoon van Simon en Elizabeth Frenk, werd op 1 november 1943 als onderduiker opgepakt.

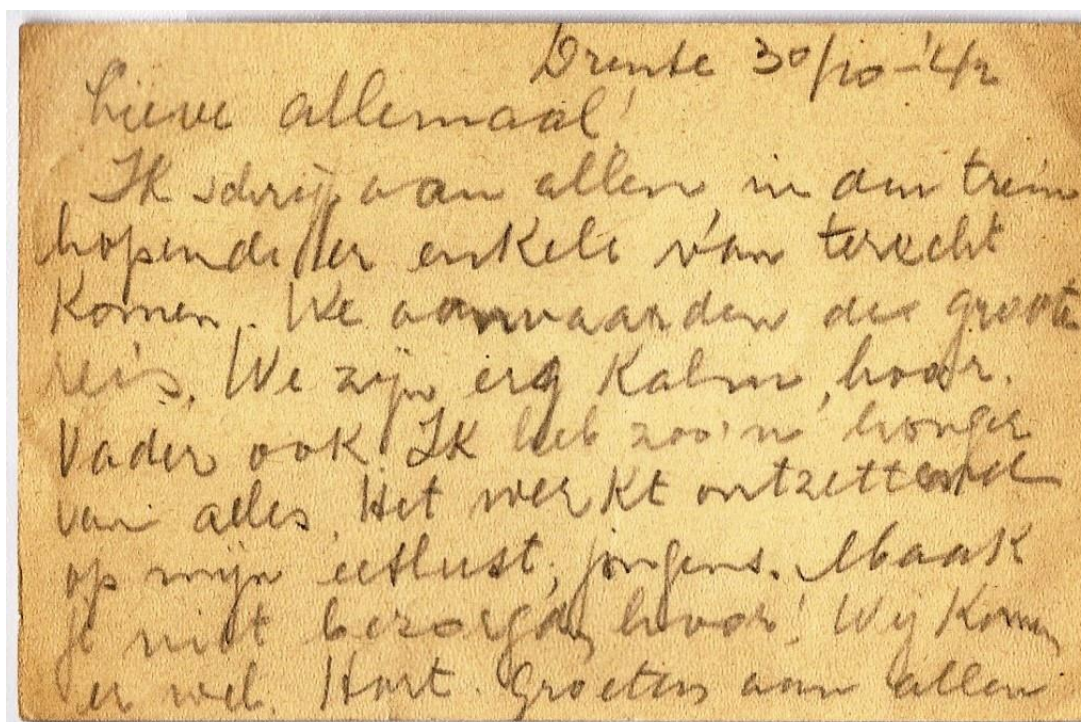
Henriëtte schrijft op 18 oktober een brief aan Sander op de Leeuwstraat:

"Westerbork 18/10-42, Beste Sander en kinderen, In de hoop dat deze kaart aan zal komen. Heb je ook een brief gestuurd vanuit de loods. Hoe is het met Esther? Weet zij van ons? Zal haar geen goed doen. We maken het naar omstandigheden goed. Vader ligt in het hulpziekenhuis voor zijn maag. Chel van Lena en Philip was opgeroepen en toen zijn Lena en Philip vrijwillig meegegaan. Toen is Chel teruggekomen en zij zijn doorgestuurd. Ze hebben elkaar toen niet meer gezien. Vreeselijk hé? Hij is nu bij ons. We zullen ervan maken wat er van te maken valt. We zijn flink en houden den moed er in. Ben nog steeds bezig een baantje te krijgen, maar dat is heel moeilijk. Houden jullie je flink. Hart. gr. het beste tot ziens. Vader, Chel en Jet."

Bij Chel gaat het om Machiel Marx, die, zoals eerder vermeld naar Westerbork terugkeerde, zoon van Helena Peekel, een oudere zus van Esther en Henriëtte.

Op 30 oktober worden zij verder gedeporteerd, in de ziekenwagen, omdat vader Machiel er slecht aan toe is. Zij schrijven nog een kaart vanuit de trein aan Sander:

In Cosel worden zij uit elkaar gehaald, Machiel belandt in een Silezisch werkkamp waar hij anoniem op een onbekende dag en plaats aan zijn einde komt. Wij weten nu niet hoe de in deze periode aan Sander en Esther verstuurde post is bewaard gebleven, aannemelijk is dat zij alles nog aan Hartog hebben doen toekomen.

Henriëtte Peekel (l), op de foto rechts zien we twee zonen van Josephine Gersons: Louis en Bernard.

Ook uit de hierboven weergegeven briefkaarten blijkt duidelijk dat Esther op dat moment al ziek is. Ze is opgenomen in het Joods Ziekenhuis aan de St. Annastraat 69, eigenlijk een als een klein ziekenhuis ingericht huis van Josephine Gersons, die er ook hoofdverpleegster was.¹⁶ Joodse patiënten wordt de toegang tot de reguliere ziekenhuizen steeds meer ontzegd. In dit huis was voor de oorlog al plaats voor Joodse inwoners die verzorging nodig

¹⁶ Zie ook het artikel *Krankensperren in Nijmegen* op deze site. Zie ook: Nationaal Archief: CABR WIEBE Inv.nr. 6742 Doos 38; en PRA AFD. NIJMEGEN - PROCES VERBAAL 95, hier met name over de ontruiming van het ziekenhuis.

hadden, ongeveer vanaf 15 juli 1942 werd als ziekenhuis ingericht. David Hollander, aan wie werken elders verboden was, werkte er als arts. Waarschijnlijk had Esther een vorm van loodvergiftiging, het gevolg van het werk van Alexander. Jaren eerder had ze waarschijnlijk ook TBC, terwijl uit veel blijkt dat Esther de hele situatie in ieder geval ook helemaal niet meer aankon.

De razzia van 17 november 1942: Sander en de kinderen opgepakt

Op 17 november 1942 midden in de nacht staat de Nijmeegse politie aan de deur in de Leeuwstraat.¹⁷ Eerder al had Sander, zo herinnert zich de neef van Esther, Michel Peekel, een brief gekregen van “de door de Duitsers ingestelde "joodse raad" (de leden ervan maken er Joodse Raad van).” “En ik meen zelfs dat je een aan jou persoonlijk geadresseerde brief van de Joodse Raad hebt gekregen. In die brief stond dat jij en je huisgenoten zich moesten voorbereiden op tewerkstelling in Polen en dat je maar weinig dingen mee mocht nemen. Zoals: 1 extra paar stevige schoenen, 2 stel ondergoed, 2 dekens per persoon en vooral warme bovenkleding. En iedereen moest zelf alles in een stevige rugzak meedragen. Ik meen dat in die brief ook stond dat de huisvesting in barakken zou plaatsvinden.”

Hoogstwaarschijnlijk te voet gaan vader en de twee kinderen midden in de nacht, tegen 2 uur, van de Leeuwstraat naar het HBS-gebouw aan de Kronenburgersingel. Waarschijnlijk lopen ze over de Hazenkampseweg – waar ze nog even afscheid nemen van het gezin van de melkbezorger Hendrik Weultjes,¹⁸ dat daar om de hoek woonde – verder over de Willemsweg en langs het station. Heel waarschijnlijk daar ergens kan Alexander een briefkaart in de bus doen voor Esther met als adres: Mevr. Frank, p/a St Annastraat 69, Stad.

¹⁷ Over de razzia zie met name het artikel *De razzia van 17 november 1942* op deze site en de boeken van Fritz Tauber, *Maanden van angst en verschrikking* (Nijmegen, 2022) en Van den Munkhof en Oosterbaan, *Boekhouding van een ondergang* (Nijmegen, 2022).

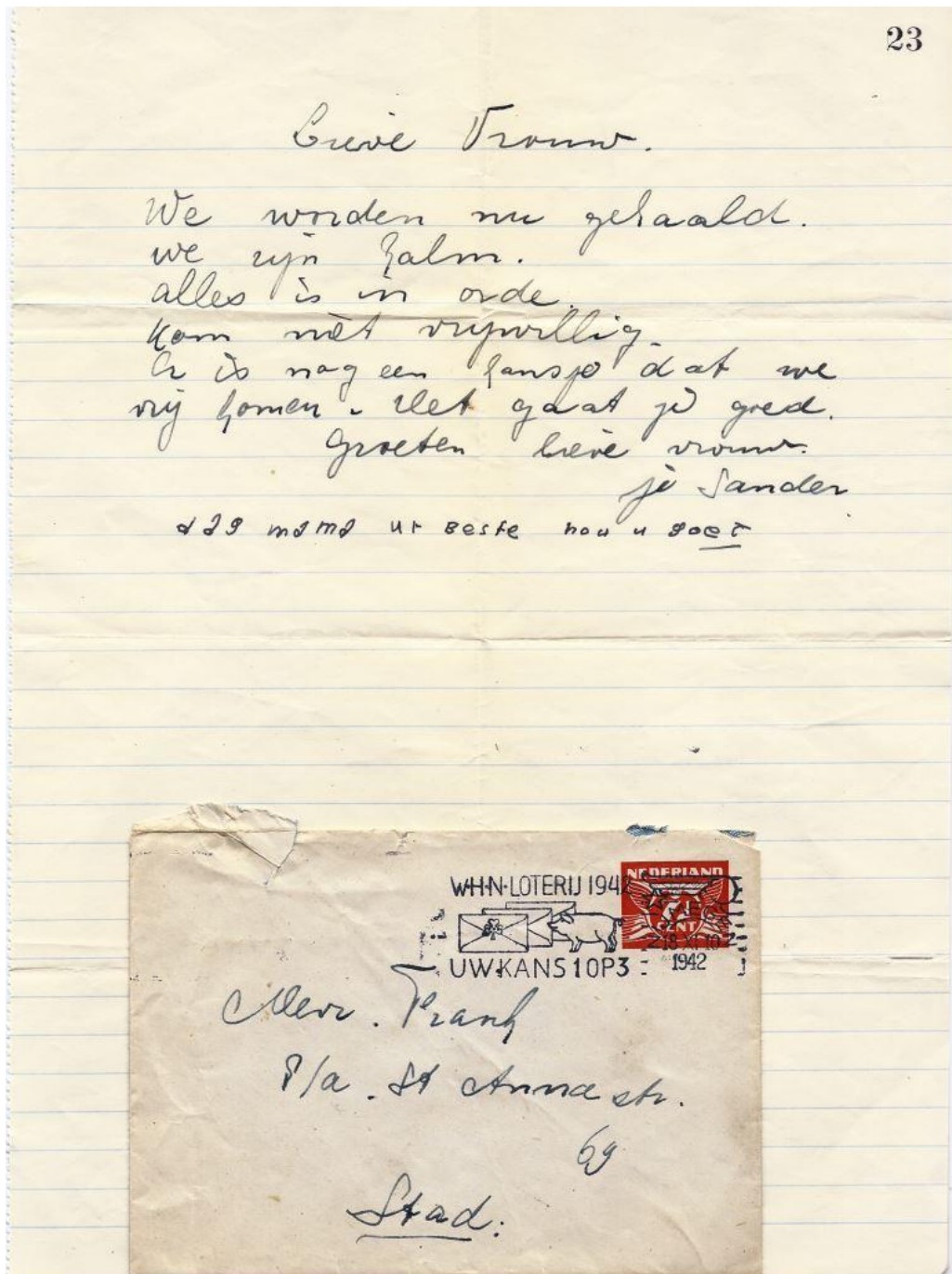
¹⁸ H. Weultjes verklaart hierover later tijdens het vooronderzoek tegen de agent Wiebe: “(...) Tot einde 1942 woonde in de Leeuwstraat no 73 de jodenfamilie Frank. Frank was voormalig ambtenaar bij de P.T.T. en zat toen ook in de Joodse Raad. Met deze Jodenfamilie heb ik tot einde 1942 steeds contact en omgang gehad. Einde 1942, of begin 1943, de juiste dag en datum herinner ik mij niet meer, is deze familie Frank door twee agenten van politie gearresteerd en overgebracht naar het Hoofdbureau van Politie te Nijmegen. Het waren blijkbaar geen NSB’ers want voordat ze de familie Frank overbrachten, kwamen ze bij mij aan de woning om afscheid te kunnen nemen. Agenten vonden het heel erg om ze te moeten arresteren. Mevrouw Frank had kort voor haar arrestatie nog een paar maanden in een speciaal voor Jodenmensen ingericht ziekenhuis aan de St. Annastraat te Nijmegen gelegen. Na de arrestatie heb ik verschillende keren pakketten met levensmiddelen naar Westerbork gestuurd. Ik heb ook van hen terug gehoord dat ze die ontvangen hadden. Na januari 1944 geen bericht meer ontvangen. Persoonlijk heb ik gezien dat Van Elferen erbij was toen de meubels uit de woning in een wagen van Van Wezel werden gebracht. Kort daarop kwam de NSB’er Pluym in de woning wonen.” Niet alle herinneringen zijn helemaal correct. Esther werd die nacht niet opgepakt en Alexander maakte geen deel uit van de Joodse Raad. Uit: CABR, Wiebe, ib. Nog over het leeghalen van de woning: wij vinden geen aan de Gemeente gerichte nota terug van Van Wezel, toch zal de inboedel zeker zijn overgebracht. Opvallend is ook dat over het nagelaten vermogen van de ‘verdwenen’ familie geen bewindvoering is aangevraagd, er is geen NBI-dossier. Zij zijn overigens niet de enigen.

Het poststempel is 18 november 1942, Nijmegen, de briefkaart zal die dag verwerkt en bezorgd zijn:

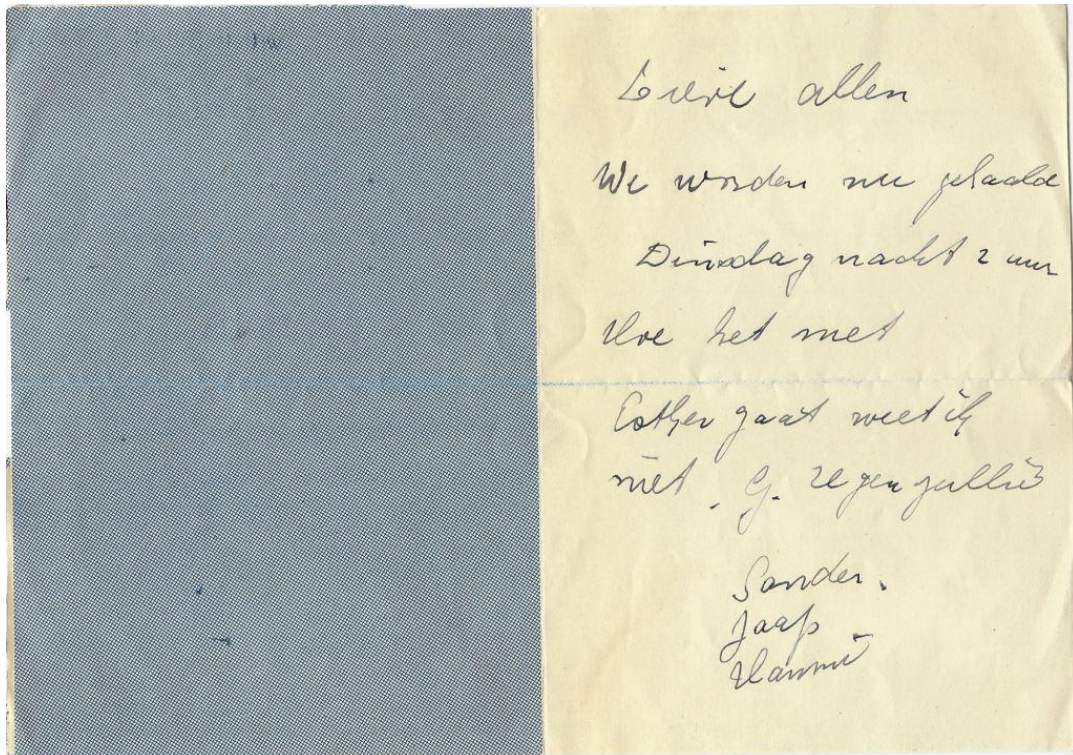
"Lieve Vrouw.

We worden nu gehaald. We zijn kalm. Alles is in orde. Kom niet vrijwillig. Er is nog een kansje dat we vrijkomen. Het gaat je goed. Groeten lieve vrouw. Je Sander."

Daaronder schrijft een van de kinderen, zo te zien Hannie, nog: "dag mama ut beste hou u goet."

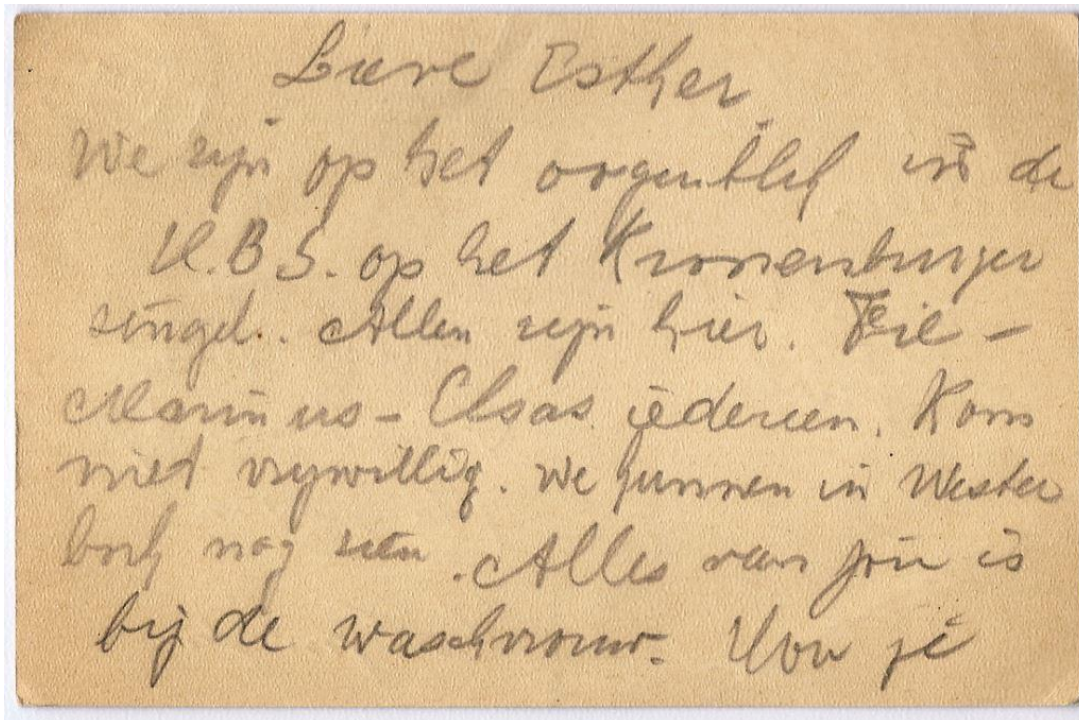
Briefje van Sander aan zijn vrouw [poststempel 18 november 1942]

Sander schrijft nog een briefje per "postblad" met poststempel 18 november 1942 Nijmegen en met adres: Fam. Peekel Mathenesserplein 25, Rotterdam. Afzender: Frank Nmi.

"Lieve allen
 We worden nu gehaald. Dinsdag nacht 2 uur.
 Hoe het met Esther gaat weet ik niet.
 G. zegen jullie
 Sander, Jaap, Hanni"

Nadat Sander en zijn twee kinderen uit hun huis zijn gehaald worden ze met vele andere Joden die in Nijmegen wonen nog diezelfde nacht tezamen opgesloten in het gebouw van de HBS. Hij schrijft weer direct een briefkaart aan Esther, geadresseerd Mevr. Frank, St. Anna 69, p/a Gersons Nijmegen Poststempel Nijmegen 18-11-1942.

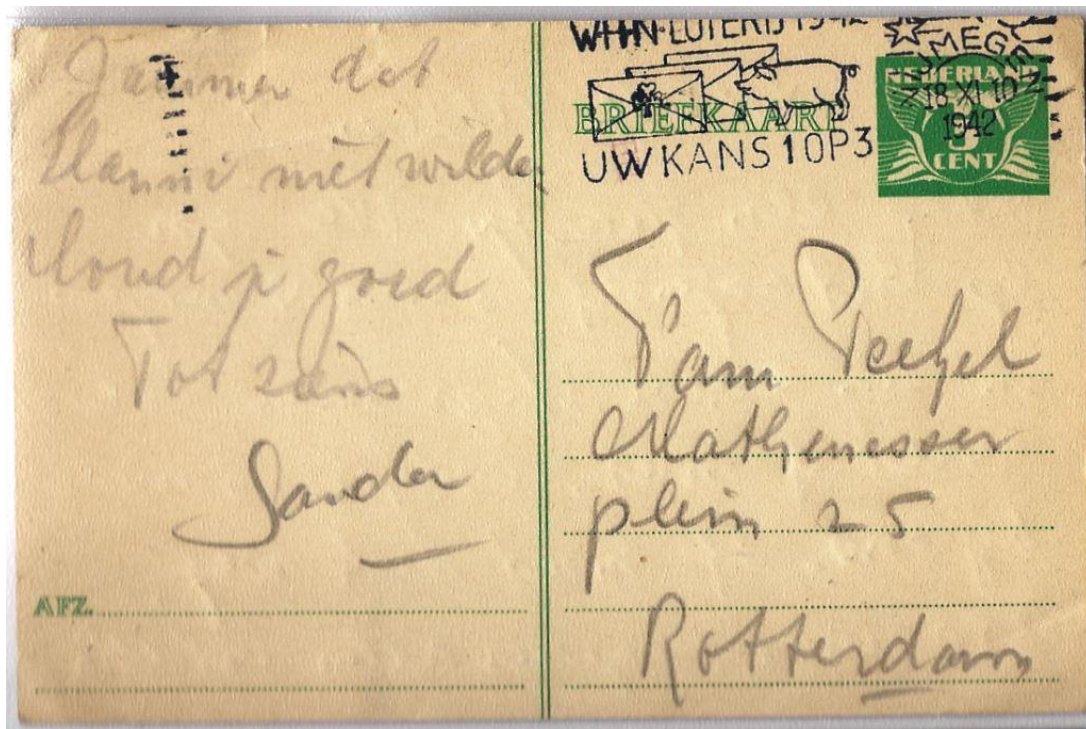

"Lieve Esther,

We zijn op het oogenblik in de HBS op het Kroonenburgersingel. Allen zijn hier. Fie-Marinus- Elsas iedereen. Kom niet vrijwillig. We kunnen in Westerbork nog zien. Alles van jou is bij de wasvrouw. Hou je flink. Veel kussen. Sander en kinderen"

Bij Fie gaat het om zijn tante Sophie, bij Elsas om Elisa en Gonda Elsas met hun moeder Judith de Beer, bij Marinus bijna zeker om zijn oom Marcus Frank, de straatfotograaf, we weten niet wie hij anders zou kunnen bedoelen.

Vanuit de HBS schrijft Sander ook een briefkaart aan de familie Peekel aan de Mathesserlaan in Rotterdam, aan Hartog en zijn gezin. Hartog Peekel was wat door extreemrechts zo lelijk genoemd wordt 'gemengd gehuwd'. De zonen Christiaan en Michel trouwen ook in die periode. Wat zou hij graag hebben gewild dat ze Hanni ergens hadden ondergebracht!

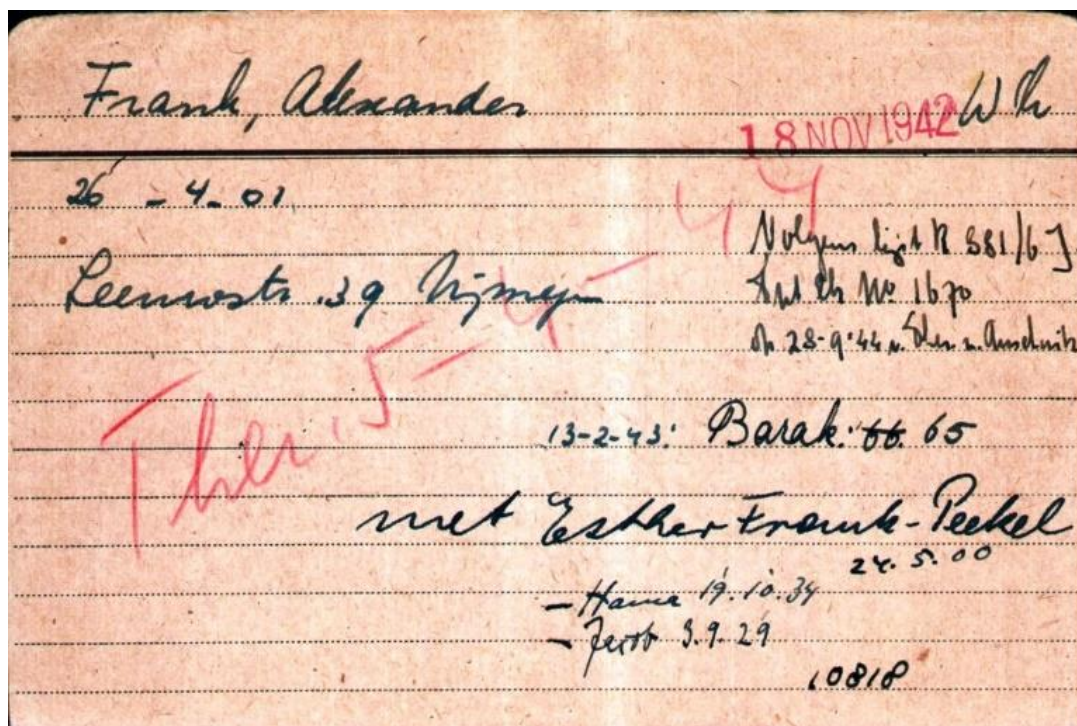

"Lieve Allen,

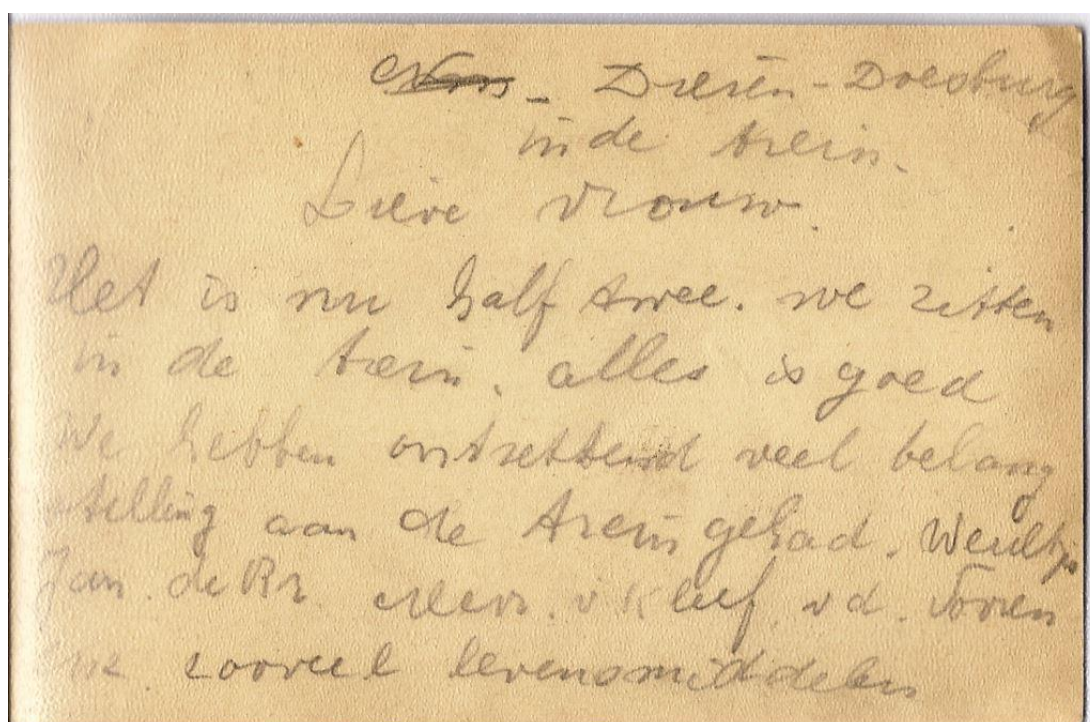
Nog een kaartje. We zijn op het oogenblik 6 uur 's morgens in een school. Waar naar toe weet ik niet. Esther is niet bij ons. Ik moet toch weg. 350 man, ongeveer allen uit Nm. Jammer dat Hanni niet wilde. Houd je goed.

Tot ziens, Sander"

Uren wachten ze in de drie treinwagons op het station in Nijmegen. Vrienden en burens (Weultjes van om de hoek, Van de Vooren van de overkant, zijn collega De Bruijn, e.a.) komen naar de trein om afscheid te nemen, zoals Sander memoreert in een briefkaart die hij in de buurt van Dieren schrijft in de trein op weg naar Hooghalen. Het is half twee, de trein, die een tijd stilstond in Arnhem, heeft anderhalf uur eerder Nijmegen verlaten.

Systeemkaart van de Joodse Raad van Alexander Frank. Er wordt geen Sperrenummer vermeld, hij was dus formeel niet betrokken bij het werk van de Joodse Raad. Registratie in Kamp Westerbork: 18 november 1942 (nummer 10818); barak 66, dan 65. Deportatie 5 april 1944. Aantekening midden rechts ('Volgens lijst ...') is naoorlogs.

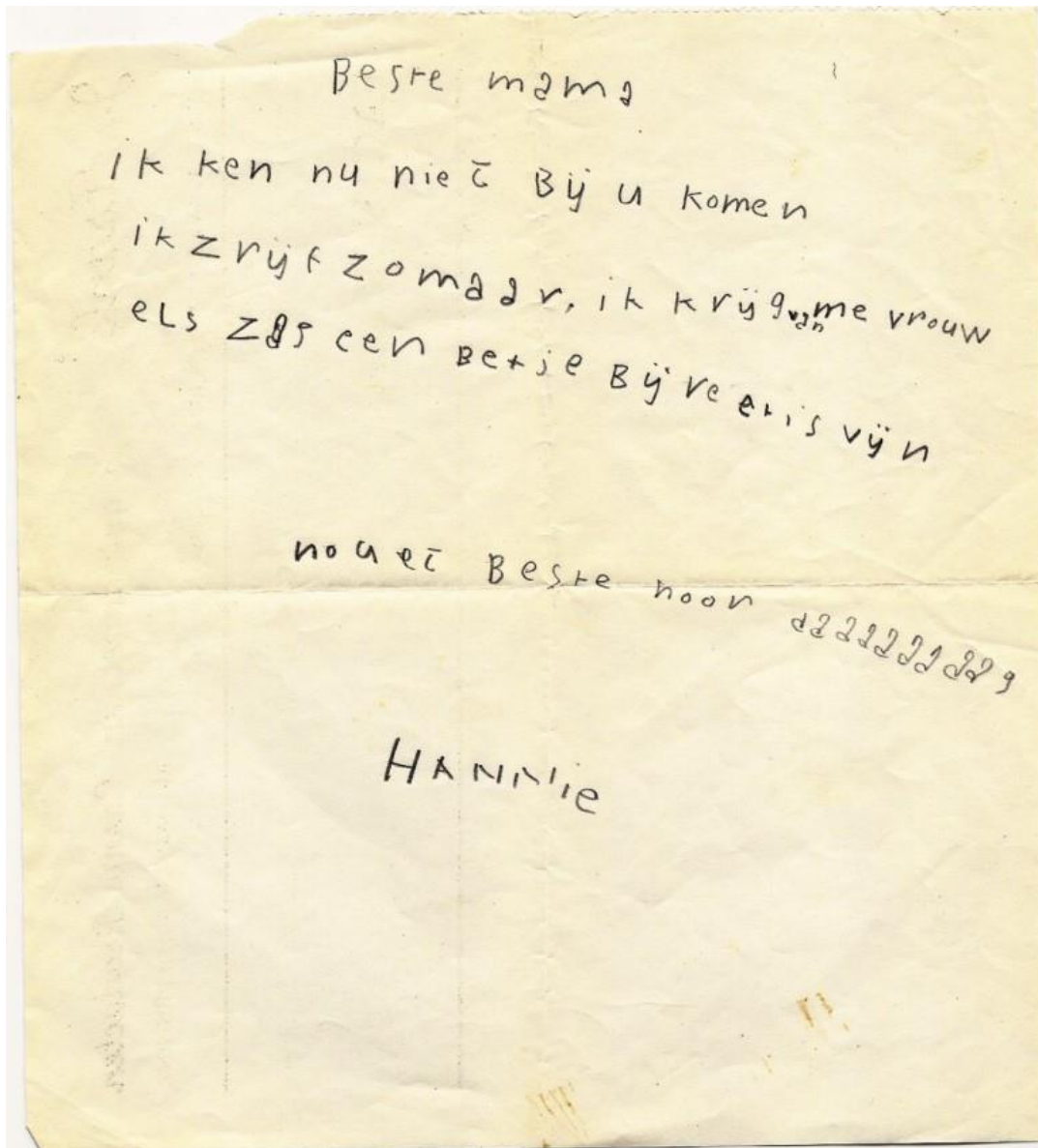
"Lieve vrouw

Het is nu half twee. We zitten in de trein. Alles is goed we hebben ontzettend veel belangstelling aan de trein gehad. Weultjes, Jan de Kr., Mevr. van Kleef, v d Vooren enz.

Zooveel levensmiddelen meegekregen. Doe zoals afgesproken kom niet vrijwillig. Rekken maar. We zitten bij fam. Elsas, Tante Fie, Oom Marinus, Marjan enz.

Houd je goed, Groeten kus van kinderen en Sander"

Het is alweer bijna donker wanneer de trein stopt in Hooghalen. Het laatste stuk moeten ze lopen, de 196 arrestanten uit Nijmegen, enkelen uit Arnhem en de bewakers. Enkelen worden gebracht op een boerenkar. 's Avonds komen ze aan in het kamp, het lijkt erop dat Sander meteen nog wat geschreven heeft aan vrienden en bekenden in Nijmegen. Sander en de kinderen komen al snel, maar waarschijnlijk niet meteen, terecht in Barak 66. Misschien al die eerste avond schrijft de zevenjarige Hanna, meestal Hannie genoemd, een schitterende brief naar haar moeder in Nijmegen:

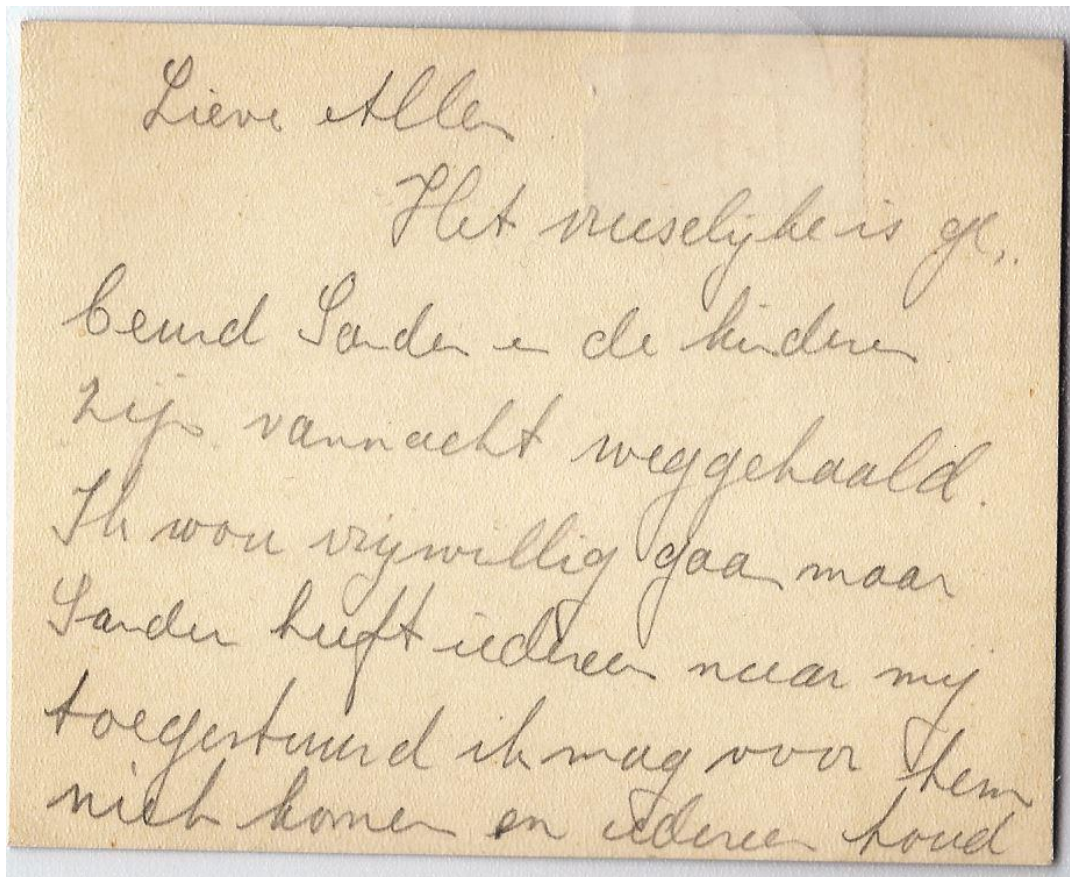
"Beste mama, ik ken nu niet bij u komen, ik zrijf zomaar, ik krijg van mevrouw Elzas een betje bijve [of: bij er]. Et is vijn. Nou et beste naar hoor daaaaaaag Hannie."

Zij mist haar moeder maar mag gelukkig wel warm in het bed van mevrouw Elsas kruipen.¹⁹ Of mogelijk wordt bedoeld dat er voor een bedje is gezorgd. Daar gaat het om Judith de Beer. Zij was met haar dochter Elisa en met Gonda, de dochter van haar man uit een eerder huwelijk, opgepakt op de Hertstraat 46, niet ver dus van het huis van Esther en Sander. Haar man Abraham Elsas was al op 19 oktober gedeporteerd vanuit Westerbork, in de zomer was het gezin al uit elkaar gerukt toen hij naar Werkkamp Wittebrink moest gaan. Dat hij al gedeporteerd was zal Judith zeker geweten hebben, maar ze zal niet geweten hebben, maar misschien wel gevreesd, dat hij meteen daarna vermoord was. Judith, Gonda en Elisa worden op 24 november verder gedeporteerd, het briefje van Hannie is in ieder geval dus van voor die datum.

Esther blijft in paniek achter

Sander heeft Esther op 18 november op de hoogte gebracht met de kaarten die ze waarschijnlijk ontvangen had op de St. Annastraat met de middagbestelling van de PTT. Maar uit veel blijkt dat ze het nieuws al via anderen, via vrienden en burens, te horen heeft gekregen. Zelf schrijft ze hoogstwaarschijnlijk dezelfde dag vanuit het ziekenhuis een brief aan haar verwanten – wie er nog zijn - in Rotterdam. Je ziet de worsteling. Ze wil zelf nu wel naar Westerbork reizen om weer bij haar kinderen en bij Sander te zijn, maar dat wordt haar afgeraden, door Sander in de briefkaart hierboven maar blijkbaar heeft hij ook anderen gevraagd haar ervan te doordringen niet te komen. Je ziet ook – en in een briefje hierboven uitte ook Sander die hoop – dat nog de illusie leeft dat ze misschien vrijstelling zouden kunnen krijgen vanwege de jarenlange dienstbetrekking bij het Rijk.

¹⁹ Het is niet duidelijk in welke barak Judith verbleef. Fritz Tauber beschrijft in zijn ooggetuigenverslag de aankomst in het kamp nauwgezet. Alles wordt afgenomen, er was een medische keuring, in veel gevallen werden mannen en vrouwen gescheiden. Om overdag bij de wc's te komen moest je door de modder ploeteren, overal was in die periode kou en modder. Zie over het gezin Elsas ook de Namenlijst op deze site.

"Lieve Allen,

Het vreeselijke is gebeurd. Sander en de kinderen zijn vannacht weggehaald. Ik wou vrijwillig gaan maar Sander heeft iedereen naar me toegestuurd. Ik mag van hem niet komen en iedereen houdt mij hier tegen. Ik ben aan het zorgen om ze vrij te krijgen via de J.R. vanwege sperr, wegens langdurige dienst bij 't rijk. Alles is weg behalve patiënten hier en de 'sperren'. Ik ben half gek, dat begrijpen jullie wel. Dag groeten Esther."

Wat kan ze doen, haar verwanten weggevoerd, haar eigen gezin weggevoerd, ziek, in paniek en gedeprimeerd? En de bescherming die Josephine Gersons haar bood, valt ook weg. Haar man Maurits Gersons en een zoon Bernard waren al aan het eind van de zomer naar een werkkamp gevoerd. Josephine had wel een *Sperre* gekregen, haar man niet.²⁰ Man en zoon waren op 3 oktober vanuit Kamp Wittebrink overgebracht naar Westerbork en waren al op 2 november verder gedeporteerd naar 'het oosten'. Op 18 november was Maurits al twee weken eerder vermoord, zoon Bernard was tewerkgesteld ergens in Silezië en stierf daar op onbekende datum en plaats. Josephine besluit onder te duiken met haar zus Henriëtte Gersons, wier dochter Betty met haar gezin ook bij de grote razzia werd opgepakt. Hoe de ontmanteling van het Joods Ziekenhuis precies in zijn werk is gegaan, is niet duidelijk, maar veel wijst erop dat dit toch het initiatief was van Josephine. De gemeente Nijmegen laat vlak na de razzia van 17 november een lijst opstellen van personen die niet opgepakt zijn omdat zij ziek waren, dat wil in werkelijkheid zeggen dat zij volgens Bühe, die de razzia's initieerde,

²⁰ Zie hierover het artikel *De gang naar Joodse werkkampen en de razzia van 2 oktober 1942* op deze site.

untransportfähig waren.²¹ Op die lijst staan Esther en 23 andere personen, bij vier van hen staat verblijf in het Joods Ziekenhuis vermeld, maar bij Esther niet. Veel wijst erop dat het ziekenhuis in opdracht van Josephine heimelijk ontruimd werd op 19 december en de inventaris werd overgebracht naar het gebouw Rio Tinto en naar een verdieping van de Rotterdamse Bank. Meteen erna duiken de twee zussen Gersons onder, maar zij zullen ruim een jaar later worden opgepakt.

Ergens in de tweede helft van november, niet helemaal is duidelijk op welke dag, schrijft Esther nog een brief vanuit de St. Annastraat. Slechts de helft van de brief is bewaard gebleven. Ze schrijft: “(...) opnieuw te schrijven. Ja, in A'dam moet het Vrijdag weer vreeselijk zijn geweest, maar de Franken zijn er gelukkig ook nog, wat een vreeselijke tijd maken we toch mee. Lot is vorige week Donderdag ook bij mij geweest en ze doet al het mogelijke. Ik heb nog steeds veel medeleven van de mensen hier, van mensen uit de Leeuwstraat die ik helemaal niet ken sturen mij gebak en onder elkaar sturen ze pakjes naar W. 't Is buitengewoon. Ja, de toestand is momenteel wel goed, maar het had minstens 3/4 jaar eerder moeten gebeuren voor ons is het allemaal te laat, hoe dat zich weer allemaal moet herstellen en of we ze weer levend terugkrijgen vooral, ouden, zieken, zwakken en kinderen ik weet het niet. Sander heeft ook een brief geschreven langs een omweg, expresse en 9 dagen onderweg gebleven, nadat hij er 1 dag was, hij was zijn regenjas al kwijt, en raadde me aan nooit vrijwillig te komen, hij schreef alleen achterblijven hier is erg, maar alleen in Polen is voor mij niet te overleven omdat toch bijna zeker de kinderen ook afgenomen worden. Nu slapen Hannie Jaapje ook bij hem in de barak, daar ben ik erg blij om, want de meeste Nijm. zijn al de grens over, ook zou er een soort school komen, om de kinderen die daar langer blijven een beetje bezig te houden, nu ook daar ben ik blij om, want anders verwilderen ze maar. Nu ik eindig, het adres voor Vader schrijf ik hierachter en er moeten de groeten van mij bij. Nu dag allemaal allen de hartelijke groeten van Esther.”

De Franken zijn er nog, in Amsterdam. Daarbij doelt ze op de broer en zus van Alexander, met hun gezinnen. Uit de brief maken we, niet helemaal zeker, op dat Charlotta Frank, de zus, bij Esther op bezoek is geweest. Charlotta was al veel eerder uit Nijmegen vertrokken, eerst naar Rotterdam, waar haar man werkte, en in 1930 naar Amsterdam waar ze vanaf 1937 met haar gezin op de Ruyschstraat 3 hs woonde. Ook Sara, de moeder van Alexander en Charlotta en hun twee broers ging daar wonen. Sara overleed er ook in deze periode, in september.

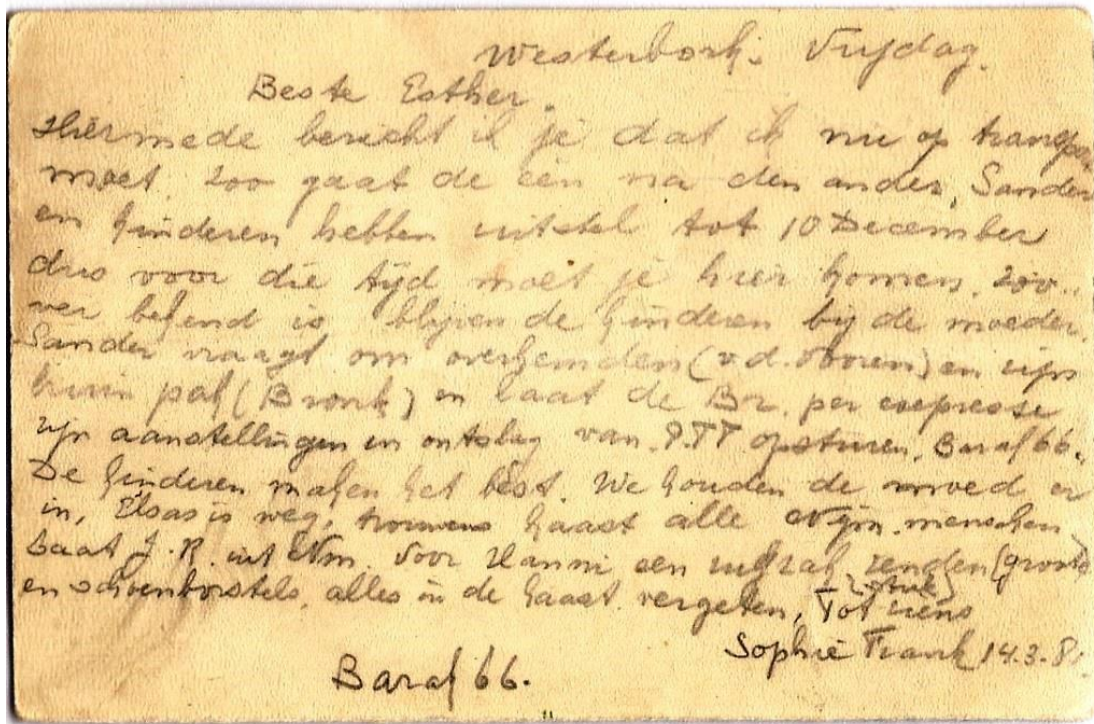
In de loop van 1942 ging ook het gezin van een van die broers, Meijer, daar gedwongen wonen, omdat bijna alle Joden Hilversum moesten verlaten.²² Charlotta en haar man krijgen een *Sperre*: hij werkt als kok in het Nederlandsch Israëlitisch Ziekenhuis (NIZ), zij als

²¹ De lijst bevindt zich in: Nationaal Archief, PRA Nijmegen, Dossier no. 195 6 januari 1948, Proces-verbaal, opgemaakt door T.J. Blokzijl, hoofdagent politie Nijmegen. Volgens Blokzijl werd de lijst aangetroffen in de woning van de agent Wanders op de Heiweg. Volgens ons is de lijst opgesteld door de Gemeente Nijmegen kort na de razzia om in kaart te brengen welke Joden nog in Nijmegen woonden.

²² Ernst Johannes Baptista Maria von Bönninghausen was daar burgemeester. Hij studeerde rechten in Nijmegen, was eerst actief in de RKSP en later in de NSB. Alle anti-Joodse maatregelen werden in deze stad sneller en vroeger doorgevoerd dan elders. In juni 1942 moesten bijna alle nog er wonende Joden verhuizen van Hilversum naar Amsterdam, zoals in die periode vanuit nog een reeks steden.

huishoudelijke kracht. We nemen aan dat Lot, zoals Charlotta genoemd wordt, Esther ervan overtuigt zich te laten verplegen in het NIZ. Kennelijk krijgt ze daarvoor ook een vergunning van de Duitse instanties, want sinds 15 september 1941 mochten Joden alleen verhuizen na toestemming van de Commissaris-Generaal voor de Veiligheid, het bureau van Rauter dus. Wilbers, het hoofd van de Afdeling Bevolking in Nijmegen, keek daarop streng toe.²³

Ja, wat kan ze doen? Naar huis kan ze niet, het huis is vergrendeld. Onderduiken was ook geen optie; bij het overwegen daarvan zal ze gedacht hebben aan het lot van haar kinderen en haar man. Hoe dan ook verlaat Esther het ziekenhuis. Helemaal eind november is ze volgens ons in Amsterdam, in het NIZ. Dit blijkt uit het feit dat Sander op 'schrijfdag' vrijdag 27 november een briefkaart aan haar stuurt geadresseerd St. Annastraat. De briefkaart wordt in Nijmegen van een nieuw adres voorzien, namelijk dat van het NIZ.

Zij krijgt waarschijnlijk nog in Nijmegen in datzelfde weekend nog een briefkaart van Sophia Frank vanuit Westerbork. Sophia – altijd Sophie genoemd - is een van de zussen van Sander, ze woonde met een broer, Lehman, op de Kannenmarkt en ze was ook bij de grote razzia opgepakt; Lehman was al eerder gedeporteerd. Sophia werd op maandag 30 november gedeporteerd naar Auschwitz, uit deze hoogstwaarschijnlijk op 27 november (we kunnen de datum van de afstempeling niet ontcijferen, maar 27 november was een 'vrijdag') geschreven briefkaart blijkt dat zij daarvan al toen op de hoogte moet zijn geweest. Sophia schrijft:

"Westerbork Vrijdag; Beste Esther,

Hiermede bericht ik je dat ik nu op transport moet. Zoo gaat de één na de ander. Sander en de kinderen hebben uitstel tot 10 December dus voor die tijd moet je hier komen. Zoo ver

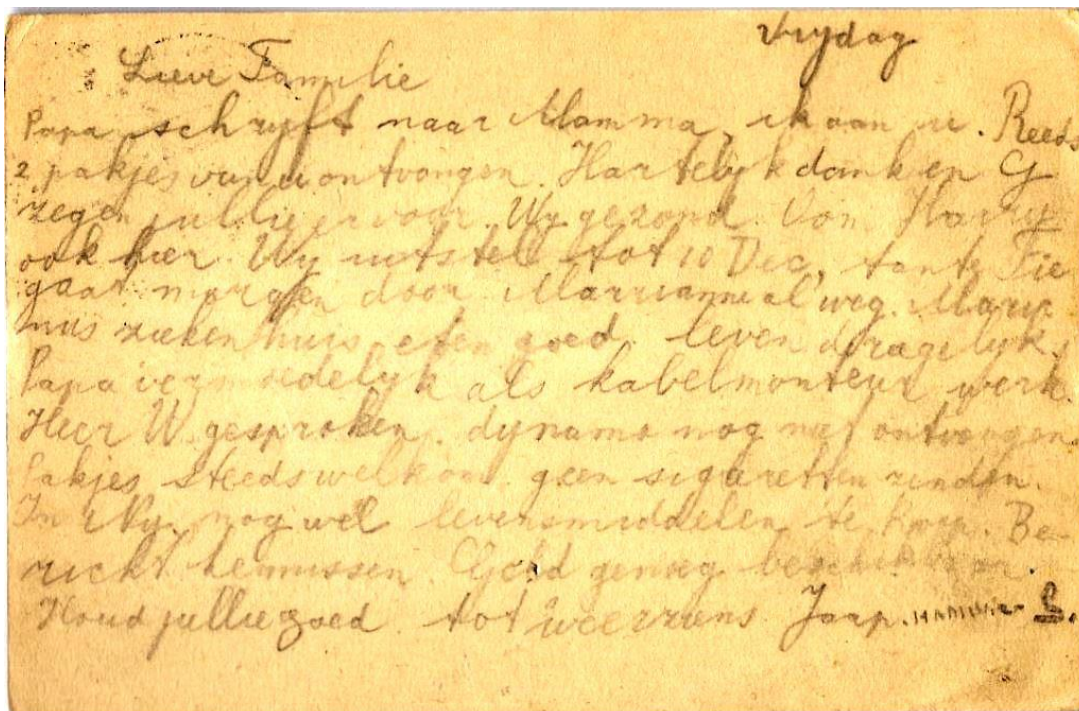
²³ Zie: RAN 5006-40213 (Vergunningen verhuizingen).

bekend is blijven de kinderen bij de moeder. Sander vraagt om overhemden (v.d. Vooren) en zijn bruin pak (Bronk) en laat de Br. per expresse zijn aanstellingen en ontslag van PTT opsturen. Barak 66. De kinderen maken het best. We houden de moed er in. Elsas is weg, trouwens haast alle Nijm. mensen. Laat J.R. uit Nm. voor Hanni een rugzak zenden (grootte 2 stuk) en schoenborstels, alles in de haast vergeten. Tot ziens Sophie Frank (14-3-81)."

We mogen aannemen dat Sophia aan Esther schreef omdat Sander geen 'schrijfruimte' meer had. De Br. zal zeker wel De Bruijn van de Niersstraat 4 zijn, collega van Sander bij de PTT, tevens bevriend met hem, lijkt het. Met 'Van de Vooren' kan Sophia best doelen op het gezin schuin aan de overkant en met 'Bronk' doelt zij op de buurvrouw, de weduwe die zelf E. van de Heiden heette. Via de stukken van De Bruin probeert Sander kennelijk werk te krijgen in Kamp Westerbork als kabelmonteur, hetgeen ook zal gaan lukken. We zien dat Sander en de twee kinderen al in barak 66 verblijven en dat Sophia meldt dat de meeste arrestanten uit Nijmegen al weggevoerd zijn, hetgeen inderdaad gebeurd was op 24 november.

Op deze kaart staat nog op de adreskant in het handschrift van Sander en met nogal kleine letters: "Tallias v. Mau en Jaap opbergen". En ook nog in een waarschijnlijk ander handschrift: "Hanni" en dan een woord dat lijkt op 'sluutel'. Met tallias bedoelde hij de gebedsmantels van Mau, zijn broer die in 1939 of in 1940 met zijn vrouw en twee zonen naar New York emigreerde, en van Jaap. We nemen aan dat het bij 'Jaap' ging om zijn in 1936 overleden vader Jacob.

De gevangenen in het kamp mogen maar een beperkte hoeveelheid post versturen, er is een 'schrijfdag'. Sander schrijft aan Esther, dan schrijft zoon Jaap op hoogstwaarschijnlijk 3 december aan de familie in Amsterdam:

Lieve Familie
 vrijdag
 Papa schrijft naar mamma, ik aan u. Reeds
 2 pakjes van de ontvanger. Hartelijk danken G.
 Hege, jullie er voor. Wy gezond. Van. Harig
 ook hier. Wy niet tellen tot 10 Dec, tante Tje
 gaat naar de door. Harig al weg. Harig
 was riken huis, een goed. Leven draagt
 Papa is nog medelyk als kabelmonteur werk.
 Heer W. gesproken. dynamo nog niet ontvanger.
 Pakjes steeds welkom. geen sigaretten zenden.
 In Wy. nog wel levensmiddelen te koop. Be-
 richt hemmessen. Gied genoeg beschik-
 Houd jullie goed tot we elkaar zien. Jaap.

“Vrijdag, Lieve Familie, Papa schrijft aan Mamma en ik aan U. Reeds 2 pakjes van u ontvangen. Hartelijk dank en G. zegen jullie ervoor. Wij gezond. Oom Harry ook hier. Wij uitstel tot 10 december, tante Fie gaat morgen door. Marianne al weg. Marinus [?] ziekenhuis, eten goed, leven dragelijk. Papa vermoedelijk als kabelmonteur werk. Heer W. gesproken. Dynamo nog niet ontvangen. Pakjes steeds welkom, geen sigaretten zenden. In Nijmegen nog wel levensmiddelen te koop. Bericht kennissen. Geld genoeg beschikbaar. Houd jullie goed, tot weerziens Jaap.” Erbij nog: Hannie en S.

Bij Marianna gaat het om de zus van Sander, ze werd geboren op 11 oktober 1879. Bij tante Fie gaat het om de hierboven genoemde zus Sophia. Wij concluderen voorzichtig dat met Marinus de gemeenschappelijke broer Marcus, de snelfotograaf, werd aangeduid; we weten niet bij wie het gaat bij ‘oom Harry’.

Op mogelijk dezelfde dag schrijft Sander weer een bericht aan zijn broer - Israël was al wat eerder gedwongen verhuisd van Hilversum naar Amsterdam - en zus in Amsterdam, de datum is niet te ontcijferen, misschien toch ook 4 december?

“Westerbork Vrijdag, Even een levensteken. Zeer verbaasd dat E. in A'dam is. Berichten tegemoetziende. Hr Salomon gesproken. Dijnamo en 3 pakjes ontvangen. Geen pakjes van Esther of v Kleef of zoo. Brieven allemaal gekregen. Nog geen beslissing over werkzaamheden ontvangen. Indien geen werk, ik en kinderen tot 10 December vrijstelling. Daarna transport. Neem dus tijdig maatregelen. Waar is Esthers rugzak enz.

Schrijf dit uitvoerig en van de reis. Laat bruin pak zenden (Bronk), schoenborstels, ledervet, kleebrorstel, pantoffels Hanni. Naaigerei (vd Vooren) bruine veters, als E. komt vooral overschoenen en dikke jas. Hartelijk dank voor alles. G. zegen. Groet kinderen. S. ; Zieken Barak 82.” De aanduiding Ziekenhuis staat ook op de adreszijde. Sander licht verder niet toe wat de reden is van verblijf in het ziekenhuis.

Er gaan nog enkele kaarten naar de Ruyschstraat. We moeten zonder meer aannemen dat uit deze periode post verloren is gegaan: naar Esther en naar vrienden en bekenden in Nijmegen. Waarschijnlijk ergens helemaal eind december 1942 of in januari 1943 schrijft Sander een uitvoeriger brief aan Wil Koets in Nijmegen op de Willemsweg.²⁴

“Beste zakenvriend, Allereerst onze hartelijke dank voor het gezonden pakje levensmiddelen, wat ik aan u per briefkaart reeds heb bevestigd.

Wij waren hier zeer mede verheugd, want u kunt niet denken wat je hier blij bent als men een pak met levensmiddelen ontvangt, want dat heeft men hier beslist nodig, en hoop ik als u in de gelegenheid bent ons af en toe wat levensmiddelen kunt zenden, wij zijn u hier zeer dankbaar voor en zullen u het dubbel en dwars vergoeden als wij weer thuis zijn. Als u

²⁴ Transcripties daarvan in: Frank Eliëns, *Voor Joden verboden*, Amsterdam 2021, p. 121 e.v. De twee lange brieven zijn niet gedateerd, de korte wel. Frank Eliëns neemt daar aan dat beide lange brieven zijn geschreven “waarschijnlijk eind november/begin december 1943”. Wij denken, zoals ook hierboven aangegeven, dat één brief een klein jaar eerder werd geschreven en de andere ruim een half jaar eerder. Er zijn niet veel concrete aanwijzingen in de brieven, maar in de eerste brief lijkt Bernard Busnac nog aanwezig te zijn in Kamp Westerbork; in de andere brief meldt Sander dat Esther nu ook in Kamp Westerbork is.

ons weer en pakje zend misschien kunt u er dan wat rookgerei, en wat toiletart bij doen en iets voor te wassen, want we hebben niets meer, ik hoop dat u ons dit zeer spoedig wilt zenden.

Wat Beppie betreft het volgende: toen ze hier kwam, heb ik nog geprobeerd om iets voor haar te kunnen doen, maar ik kon onmogelijk iets voor haar bereiken, omdat ze haar moeder en haar tante niet in de steek wou laten, ik geloof wel dat ze nog levensmiddelen van u heeft ontvangen, ze is heel moedig weggegaan, en zei ze tegen mij u weer gauw hoopte te zien, dus houd u maar goeden moed en verliest dit nooit. Wat ons betreft we maken het naar omstandigheden goed, maar net zoals ik u reeds schreef, levensmiddelen zijn voor ons hoofdzaak en hoop ik u ons af en toe wat zoudt willen zenden. Wij hebben hier werk, en hoop het te kunnen houden, Lex ook. Benno gaat hier naar school, en zou hij wat graag een mooi boek willen hebben, of een school-etui.

Nu beste vriend, ik zal voor heden maar stoppen laat gauw iets van u horen, geef ook de groeten aan uw fam en weet hartelijk gegroet van ons allemaal."

Bij Lex gaat het waarschijnlijk om Alexander Busnac en bij Benno om diens broer Bernard Busnac Deze werd op 16 februari 1943 verder gedeporteerd. Bij de moeder en tante van Bep Ligtenstein gaat het om Dina en Marianna Frank. Zij waren in de verte familie van Alexander.

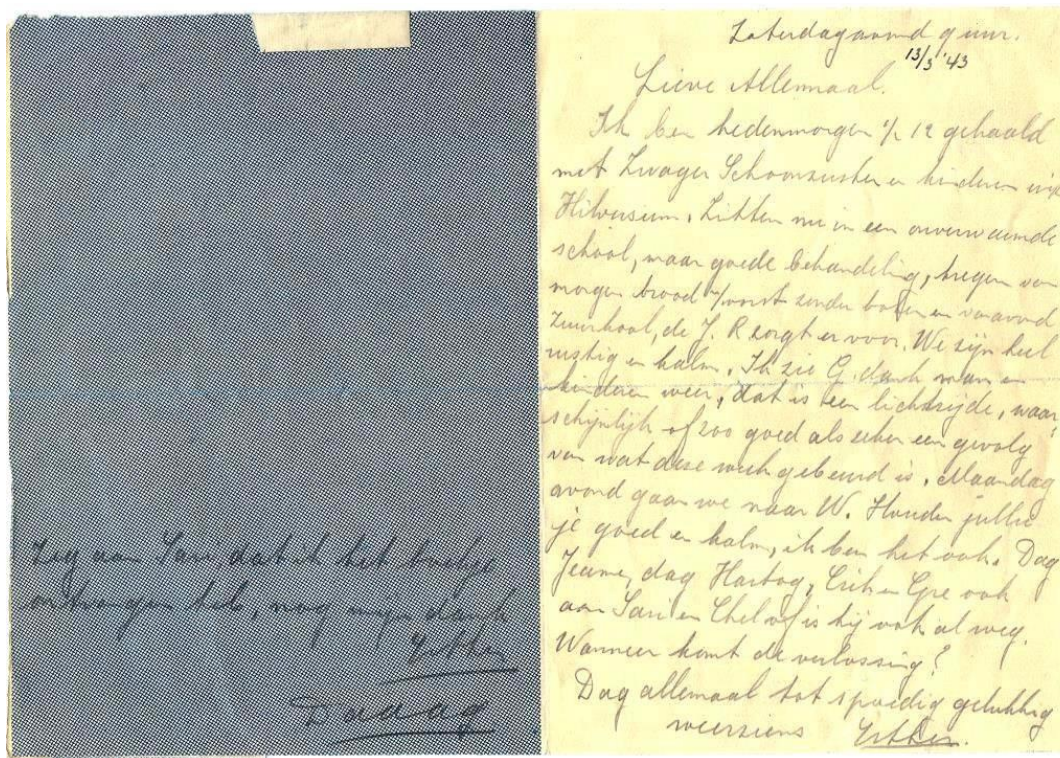
Bij Wil Koets gaat het om Willem Fr. Koets, die met zijn ouders een soort bazaar dreef, met wat nadruk op speelgoed, aan de Willemsweg. Uit de brief blijkt dat Wil een pakje heeft opgestuurd en uitdrukkelijk geïnformeerd heeft naar het lot van Elisabeth Ligtenstein. Deze Bep, zoals ze normaal werd genoemd, werd tegelijk met haar moeder en haar tante opgepakt op de Stijn Buysstraat 47 bij de grote razzia. Haar moeder dreef daar een pension. Wil Koets is de grote liefde van Bep. Wil Koets rende nog naar de trein, die op 18 november uren in Nijmegen stond. Fritz Tauber beschrijft het in zijn boek en Sander komt er verderop ook nog even op terug. Bep is zoals de meeste Nijmeegse arrestanten al gedeporteerd op 24 november. Ze schreef nog brieven vanuit de HBS of vanuit het station in Nijmegen²⁵ en vanuit Kamp Westerbork aan Wil. Ze schreef ook nog een briefje vanuit Auschwitz-Birkenau aan Wil op 26 november, direct na aankomst van de trein. De tekst in het Duits was gecensureerd. Zij werd in quarantaine geplaatst om tewerkgesteld te worden, haar moeder en tante zag ze naar de gaskamer verdwijnen. Kennelijk had Wil dit briefje uit Birkenau nog niet ontvangen toen hij de vragen stelde aan Sander.

Esther wordt opgepakt, Amsterdam maart 1943

Esther was dus ergens begin december, waarschijnlijk met een vergunning, opgenomen in het NIZ. We kunnen uit de gegevens niet achterhalen wat er onmiddellijk daarna gebeurde. Uiteraard is er van de aan Sander gerichte post niets bewaard gebleven. We zien dat ze door de Gemeente Nijmegen per 23 januari 1943 wordt overgeschreven naar het adres van haar

²⁵ Ze gaf het hem bij de trein. In het briefje onder meer: "Mijn Liefste Wil, Net was je weg, kwamen ze ons halen. Twee politieagenten. Het is vreeselijk liefste Wil. Ik zal doorlopend aan je denken, wees mij trouw, dat is de grootste steun voor mij op 't oogenblik. Het is vreeselijk. Lieve jongen, denk veel aan mij en bouw je zaak op tot ik weer bij je terug kom, want komen zal ik, al moest ik krupen. (...)"

schoonzus Charlotta in Amsterdam. Bij verblijf in een ziekenhuis was overschrijving in de gemeenteadministratie wellicht ook toen niet meteen noodzakelijk. De situatie in het ziekenhuis voelde, aldus Presser, aanvankelijk wel wat veilig aan, maar kwam begin 1943 onder sterke druk. "Men vergete hierbij niet," schrijft hij, "dat Joden uitsluitend in Joodse ziekenhuizen verpleging vonden. Op maandag 1 maart 1943 bracht een onheilspellend gerucht velen er toe, te vluchten; van de toen 520 patiënten een 400 zelfs, hiertoe in staat gesteld, voor zover ze zelf niet konden lopen, door de hulp van familieleden of vrienden, die hen met min of meer geïmproviseerde vervoermiddelen, handkarren, bakfietsen enz. naar hun woning brachten. Vrijwel het gehele personeel vluchtte eveneens. Het zij aan de fantasie van de lezer overgelaten, zich de chaos zowel binnen als buiten de inrichting voor te stellen. De volgende dag, 2 maart, kwam van de Joodse Raad het bericht, dat de Duitsers verzekerd hadden, dat er niets zou gebeuren en dat de hele onrust onnodig was. Op 3 maart om 9 uur verschenen dus (zeggen wij thans) de overvalwagens, die zowel het ziekenhuis als het oudeliedengesticht kwamen leeghalen."²⁶ Zeker is dat zij het NIZ in deze periode verlaten heeft, niet duidelijk is wanneer; mogelijk was zij dus al iets eerder vertrokken. Hoe dan ook wordt zij op 13 maart 1943 om half 12 van huis opgehaald, samen met de al genoemde broer van Sander, Israël en diens vrouw en kinderen. Ze brengt haar verwanten, zij die er nog zijn, die avond op de hoogte:

"Zaterdagavond 9 uur,

Lieve Allemaal, Ik ben hedenmorgen ½ 12 gehaald met Zwager Schoonzuster en kinderen uit Hilversum. Zitten nu in een onverwarmde school, maar goede behandeling, kregen van morgen brood m/worst zonder boter en vanavond zuurkool, de J.R. zorgt er voor. We zijn

²⁶ Jacques Presser, *Ondergang*, deel I, p. 343, 344.

heel rustig en kalm. Ik zie G. dank man en kinderen weer, dat is de lichtzijde. Waarschijnlijk of zoo goed als zeker een gevolg van wat deze week gebeurd is. Maandagavond gaan we naar W. Houden jullie je goed en kalm, ik ben het ook. Dag Jeane, dag Hartog, Crik en Gre ook aan Sari en Chel of is hij ook al weg. Wanneer komt de verlossing? Dag allemaal tot spoedig gelukkig weerziens. Esther

Zeg aan Sari dat ik het boekje ontvangen heb, nog mijn dank. Esther Daaag."

Links: Ruyschstraat 3 e.v. (recent), rechts: deel van Ruyschstraat net na de oorlog

Presser noemt de actie in een regel: "Drie nachten ophalen naar de Schouwburg, alleen in die van 12 op 13 maart 250 personen. Van 15 op 16 ook 's nachts 180; overdag trouwens een aantal 'ongesperden' naar de Zentralstelle."²⁷ Voortdurend worden er die maand grote groepen naar de Hollandse Schouwburg overgebracht. Ook Esther, Israël Frank en zijn vrouw Betje Krant met hun tweeling Eva en Sara werden overgebracht van de school naar de Hollandse Schouwburg, daar niet ver vandaan. Vanuit de Schouwburg schrijft ze een brief aan haar verwanten. Ze schrijft dat ze aan Sander in Westerbork een telegram heeft gestuurd. Aan Christiaan Peekel en de zijnen schrijft ze op 15 maart 1943:

²⁷ Presser, o.c., p. 347.

Maandagmorgen 6 uur.
 Lieve Allen.
 Zijn sinds Zondagmiddag
 in de Schouwburg, o, ironie. Zijn geradbraakt
 al 2 nachten niet uit de kleren, een beetje
 slapen in stoel of op deken op de grond, 1 uur
 geslapen in de 2 nachten is veel. Behandeling
 goed. J.R. zorgt voor eten en alles. Hoed af voor
 alles wat te presteren, prachtig in zijn woord,
 gaan vanmiddag in de trein, vanavond om 1/2 8
 vertrek naar W., aankomst 4 uur 's nachts. Hoe
 de oude mensen het uitbreiden snap je niet. Waar
 schijnlijk gaat de andere fan naar Vught. Dan
 boffen ze geweldig, hoeken ze niet door. Er is nu
 Betsie nog een bloem met vrouwen en dochters die
 gaan ook naar W. I meet van mijn komst, door
 telegram. Het is hier typhus, we zijn niet al
 leen in de ebende. Ik vertel me op het weerzien.
 Als we nu maar niet gauw door moeten, dan door
 Correspondentie naar J. gevraagd, het oude adres, het
 en huisgezin is er nog. We zijn heel halm, trouwen
 bijna iedereen, prachtig houden zich allen. Voor
 de kleintjes in de oude is het meeselijk. Hande
 gultig te goed, wij zijn bij ook. Heb nu een

"Maandagmorgen 6 uur, Lieve Allen,

Zijn sinds Zondagmiddag in de Schouwburg, o, ironie. Zijn geradbraakt, al twee nachten niet uit de kleren, een beetje slapen in stoel of op deken op de grond, 1 uur geslapen in de 2 nachten is veel. Behandeling goed. J.R. zorgt voor eten en alles. Hoed af voor alles wat ze

presteren, prachtig in één woord, gaan, vanmiddag in de trein, vanavond om ½ 8 vertrek naar W, aankomst ± 4 uur 's nachts. Hoe de oude mensen het uithouden snap je niet. Waarschijnlijk gaat de andere familie naar Vught. Dan boffen ze geweldig, hoeven ze niet door. Er is van Betsie nog een broer met vrouw en dochter die gaan ook naar W. S. weet van mijn komst, door telegram. Het is hier tjokvol, we zijn niet alleen in de ellende. Ik verheug me op het weerzien. Als we nu maar niet gauw door moeten, daardoor correspondentie naar S. gewoon, het oude adres. Lot en huisgezin is er nog.

We zijn heel kalm, trouwens bijna iedereen, prachtig houden zich allen. Voor de kleintjes en de ouden is het vreeselijk. Houden jullie je goed, wij zijn het ook. Heb nu een reis vergunning om Bets te bezoeken, hoe zal ik ze allen vinden. Hannie had weer waterpokken, er gaat haar niets langs. Als jullie eens een batterijtje op kunnen sturen, had één en nu ik het nodig heb is het lampje leeg. Nu dag lieve allen, tot spoedig gelukkig ziens.”

Hannie was eigenlijk altijd al wat ziekelijk, zo lijkt het. Bij Betsie gaat het dus om de genoemde Betty Krant, bij Lot om de genoemde Charlotta en haar man Jacob en hun dochter, de dan veertienjarige Jette. Zij blijven in Amsterdam vanwege hun werk in het NIZ, dat overigens vanaf toen transformeert in een kliniek waar wat toen zo lelijk heette ‘gemengd gehuwden’ werden gesteriliseerd. Het gezin moest kort na de arrestaties het huis uit, kwam tenslotte in het gebouw op het Weesperplein 1 terecht en werd van daar, relatief laat dus, op 15 maart 1944, getransporteerd naar Westerbork.

Esther is inderdaad op maandag 15 maart overgebracht naar Westerbork, waar zij op 16 maart wordt geregistreerd. Anders dan zij vermoedde werd ook het gezin van haar zwager daarheen gebracht en dus niet naar Kamp Vught.

Samen in Kamp Westerbork

Het is duidelijk dat Sander en het gezin voorlopige vrijstelling van deportatie hadden, omdat Sander nuttig werk deed als kabelmonteur. Zijn broer Israël, die dus ook op 16 maart 1943 was binnengekomen, deed bijna precies hetzelfde werk vanaf toen. Er is geen post bewaard gebleven aan de verwanten aan het Mathenesserplein in Rotterdam tot 16 november, maar er zijn nog wel enkele berichten gericht aan Wil Koets. Mooi is een ongedateerde brief aan hem, wij denken dat deze brief van april 1943 moet zijn, onder meer omdat Sander schrijft: ‘vrouw (ze is nu ook hier zoals je weet)’:

“Door bemiddeling van mijn zuster [NB: Charlotta Frank] kan ik je deze brief doen toekomen. Erg blij was ik niet alleen met het mooie pakket, doch ook met je brief. Het blijkt hieruit dat ik tenminste niet alle vrienden verloren heb. Veel hebben me vergeten, het is daarom dubbel prettig om die enkele welke er over zijn, te behouden. In de eerste plaats, je meisje is flink en opgewekt, met alle Nijmeegsche kennissen weggegaan. Ik heb haar kunnen helpen met inpakken van een en ander. Ze ging zoals allen hiervandaan, met duizend anderen en voelde daarom het grote onrecht en leed niet zoo zeer. Hoe en waar naar toe weten we niet, wachten we maar af. Vermoedelijk zal ook ik met mijn fam. binnen eenige tijd dezelfde weg gaan, en beloof je dat ik alles zal doen om haar terug te vinden. Doe me een plezier en schrijf me haar juiste naam en geboortedatum eens, dit is makkelijk voor inlichtingen te krijgen.

Ik heb de woorden welke ik je zei bij ons vertrek zeer goed onthouden. Ook ik besepte het leed niet zoo zeer. Ik kan me begrijpen dat je steeds aan haar denkt en hoop voor je dat als deze ellende eenmaal voorbij is, zij weer behouden terug zal komen. Voor oude menschen zal het moeilijk zijn, jongeren houden het vermoedelijk wel uit. Ik zelf heb heel veel meegemaakt, ziekte met de kinderen, gevaar voor transport zonder vrouw (ze is nu ook hier zooals je weet) [Esther kwam op 16 maart 1943 in Kamp Westerbork] doch nu gaat het wel. Van al degenen welke met mij kwamen is ongeveer niemand meer hier, door mijn werkzaamheden (welke maar weinig menschen kennen) ben ik nog hier.

Nu wat anders. Doordat je het mij aanbood schrijf ik hierover. Anders deed ik het niet. Het lijkt zoo hebbertig en dat was ik nooit zoo je weet, en zal het nooit worden. Alhoewel ik geen zorgen lijd, is het maar op het rantje af, temeer daar we met een heele fam. zijn. Dus als je iets te missen hebt wat brood en andere dingen betreft. God zal je er voor loonen. Ik ben niet vroom doch vind menschen die goede dingen doen, vromer als degenen die naar de kerk gaan. Ook schreef je over rookmateriaal. Ik mag rooken (dat is een voorrecht boven anderen) doch heb al sinds eenige maanden niets te rooken, dat is een gemis. Als je daar iets van had was dat reusachtig voor me. Een ding is jammer. We mogen regelmatig geen pakjes ontvangen, wel via Amsterdam. Als je joodsche kennissen hebt kun je hen dat voor mij zenden. Anders mijn zuster, Ruyschstraat 3 te Amsterdam wil het mij graag doorsturen. Brieven mogen er niet in. Wel aparte briefjes mogen we ontvangen, doch zeer neutraal. Nou beste vriend, eindig ik, schrijf me als je tijd hebt, dat vind ik erg prettig, ik wensch je met je fam. het beste, goede zaken enz., de hartelijke groeten van mijn vrouw, kinderen en je vriend Frank.

Is er ook nog aan een scheerapparaat en een spiegeltje te komen, deze dingen zijn weggeraakt (vermoedelijk gestolen)."

Op een briefkaart aan Wil met poststempel 15 mei 1943 berichten ze dat ze een pakket hebben ontvangen en op een kaart met poststempel 19 mei 1943 een iets uitgebreider bericht: *"Beste W. K Westerbork – zondag. Even een kaartje om je te bedanken voor het pakje dat ik van je mocht ontvangen. Je begrijpt dat we er blij mee waren, temeer daar we momenteel met acht menschen zijn (mijn hele huishouding plus mijn broer met gezin). Juist deze week is er een verbod gekomen, dat hier alleen pakjes mogen ontvangen worden uit Amsterdam. Aangezien mijn zuster nog in Amsterdam woont kan ik daar nog eens een pakje van verwachten. Het is al een half jaar geleden dat we uit N. vertrokken en ook dat je meisje wegging. Onze tijd is langzamerhand ook gekomen, ik verwacht binnen eenige weken. Enfin het is niet anders. Hoe gaat het met je zaak. Veel zal er niet meer te krijgen zijn. Deed je nog iets met Tiel? Nou het beste hoor, ook met je fam. Gegroet, A. Frank, Barak 65 Westerbork."*²⁸

²⁸ Barak 65 was lange tijd een 'strafbarak', maar kennelijk in deze periode niet. Het kan ook een verschrijving zijn. Eerder en later zaten zij in Barak 66. Henriëtte Gompertz-Wertheim schreef een gedicht over barak 65, met o.a.: "Voortdurend schuifelen klompenvoeten – van hen die naar het waschkloof moeten – de gangen heen en weer – Knarsend schommelen beddengroepen – men hoort een kindje 'mama' roepen – benauwd, bedompt is d'atmosfeer."

Op een briefkaart aan Wil met poststempel 7 juli 1943 berichten ze dat ze een pakket hebben ontvangen en op een kaart met poststempel 15 juli weer een iets uitgebreider bericht:

“Beste Vriend Koets. en fam.

Even een kaartje uit Westerbork. In de eerste plaats bedank ik je hartelijk voor het mooie pakje dat ik via mijn zuster van je ontving. Ik was blij met dat scheerapparaatje (het mijne was ik kwijtgeraakt) en niet te vergeten de sigaretten. Dat wil wat zeggen, zoo’n heel enkele keer een sigaretje te rooken. Wij maken het best, ook wat de gezondheid betreft. Het is nu al acht maanden dat ik hier ben. Van jullie zakelijke kwesties keek ik op en het zal vooral je vader wel spijten dat het zoo gaat, enfin na deze tijd een andere. Nou waarde vriend hou je goed, h. groeten van ons allen.”

Ook op 28 augustus en op 4 november 1943 ontvangen Wil en zijn ouders nog post uit Westerbork van Sander. Uit de eerste kaart: *“Beste vriend Koets en fam., Even een paar woorden van ons. Wij maken het naar omstandigheden best. Ik hoop dat het bij jullie ook naar wensch gaat. Het is al een heele tijd geleden dat ik hier naar toe ging. Deze week reeds negen maanden. Evenwel geloof ik dat we de langste tijd hier geweest zijn. Het is hier overigens wel uit te houden. Het is nu ook zomer en het weer werkt wel mee. Met plezier gebruik ik je scheerapparaatje. Het is werkelijk een makkelijk ding. Nu beste vriend, het beste hoor, ook met je fam, hartelijke groeten aan alle bekenden ook van mijn vrouw en kinderen. A. Frank.”*

En op de volgende nog: *“Beste vriend Koets en fam., Het is weer schrijfdag en kan ik weer iets van me laten hooren. Je laatste brief heb ik ontvangen dat je in de veronderstelling was dat ik hier niet meer was, kan ik me voorstellen. Eenige tijd geleden gingen er geruchten van opheffing van het kamp. Gelukkig is dit niet zoo en leven we hier maar voort! Alhoewel er wel iets aan mankeert is het leven wel houdbaar en hoop ik hier op betere tijden te kunnen wachten. Ik vind het prettig dat je nog aan ons denkt en ons van tijd tot tijd eens schrijft. Van je aanbod om ons met een of ander te helpen behoeven we gelukkig zolang mijn zuster in Amsterdam nog voor ons kan zorgen, geen gebruik te maken. Ik weet ook dat alles erg moeilijk is en haast niet te krijgen. Het is zoo als je al schreef al reeds een jaar dat wij hier zijn en Beppie weg. Toch behoef je niet te wanhopen. Aan al de beproevingen zal wel eens een eind komen. Dat het in zaken niet voor de wind gaat is op den duur niet te ontgaan. Nou beste vriend, doe de groeten aan al de bekenden, ook aan je fam., de groeten van mijn vrouw en kinderen. Ons bezoeken is onmogelijk. A. Frank.”*

Dit is waarschijnlijk het laatste wat de familie Koets van Alexander hoort. Nadien gaat er in ieder geval nog post naar het Mathenesserplein, naar de broer dus van Esther, Hartog Peekel en zijn vrouw en het gezin van zijn daar toen nog wonende zoon Christiaan (Crik). Michel was intussen verhuisd.

Kusjes van Westerbork 16.11.'43.
 Lieve Eltern.
 Hanni Heden weer schrijfdag, hoe is
 het nu met Jane, we hopen weer veel beter.
 Jammer dat ik jullie laatste brief niet eerder
 heb ontvangen. Jullie moeten hartelijke groeten
 hebben van Rova en Chel, die hebben we vaak
 nog gesproken en ze van het een en ander nog
 kunnen voorzien. Hartelijk bedankt voor
 jullie pakketten, als we weer brood nodig heb-
 ben, zal ik het jullie wat melden. Erg aardig
 dat jullie de kinderen voor hun St. Nicolaas
 wat willen geven, ze hebben graag een teekenschrift-
 iver, Jaagje graag twee's vers, liniaal, potlood
 kwastje, Hanni klein potloodje, puntensnijper,
 rool, jullie begruipen, kinderen vragen graag, ik
 begriip wel, dat alles moeilijk te krijgen is, en
 jullie maar. Inder vraag of jullie soms een
 een paar 2½ volt lampjes kunnen komen, die
 heeft hij hard nodig, kunnen jullie misschien
 voor mij een reykappe kunnen komen,
 misschien iets van een goede regengas, het reg-
 telt erg de laatste tijd is het wel en door
 het al parafie te laten zie makende

(Erboven:) kusjes van Hanni

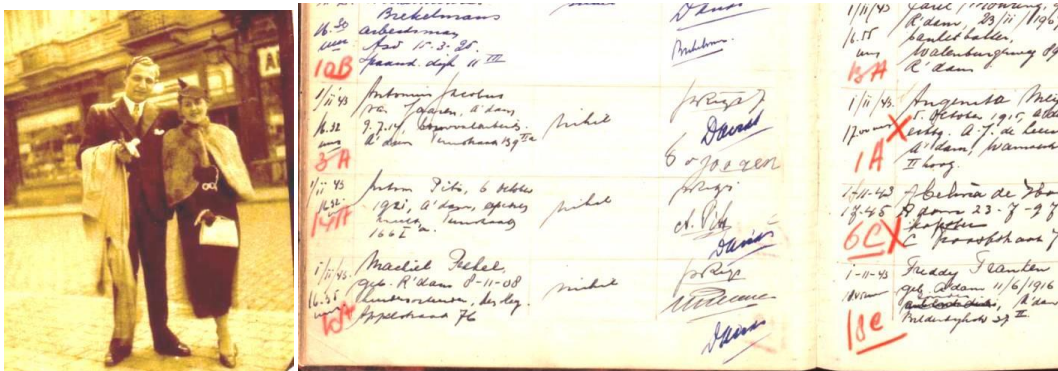
"Westerbork 16.11.'43

Lieve Allen, Heden weer schrijfdag, hoe is het nu met Jeane, we hopen weer veel beter. Jammer dat ik jullie laatste brief niet eerder heb ontvangen. Jullie moeten hartelijke groeten hebben van Riwa en Chel, die hebben we ook nog gesproken en ze van het één en ander kunnen voorzien. Hartelijk bedankt voor jullie pakketten, als we weer brood nodig hebben, zal ik het jullie wel melden. Erg aardig dat jullie de kinderen voor hun St. Nicolaas wat willen geven, ze hebben graag een teekenschrift ieder, Jaapje graag tube's verf, puntenslijper, wol, jullie begrijpen, kinderen vragen graag, ik begrijp wel, dat alles moeilijk te krijgen is, zien jullie maar. Sander vraagt of jullie soms aan een paar 2½ volt lampjes kunnen komen, die heeft hij hard nodig, kunnen jullie misschien voor mij aan een regenkapje komen, misschien iets van een oude regenjas, het regent heel erg de laatste tijd en ik moet er doorheen. Hoed of paraplu bezitten we natuurlijk niet. Met Hanni gaat het wel weer, met mij nog steeds hetzelfde, steeds overgeven en beroerd. De kinderen kunnen niet zelf schrijven, ook Sari bedankt voor haar brief, kan ik nu ook niet schrijven, ik wensch haar en Gré het allerbeste. Nu lieve mensen, hartelijke groeten nogmaals bedankt voor alles. Deze kaart is voor allen, veel groeten van ons allen.

Afz. E. Frank-Peel, Barak 66. Westerbork."

Esther en Hannie zijn, zo wordt duidelijk, nog steeds chronisch ziekelijk.

Bij Riwa en Chel gaat het hier om de zoon van Simon Peekel, Machiel Peekel (8 november 1908) en zijn vrouw Rozine de Liema (9 mei 1915). Zij waren ondergedoken in of bij Amsterdam en werden op 1 november 1943 opgepakt door de politie van die stad. Ze werden op 4 november in Westerbork geregistreerd en twaalf dagen later al naar Auschwitz gedeporteerd, waar zij direct werd vermoord en hij werd tewerkgesteld en op onbekende datum omkwam. Jeane is de vrouw van Hartog Peekel, Gré is de vrouw van hun zoon Christiaan en bij Sarie gaat het om hun andere zoon Michel.

Machiel Peekel en Rozine de Liema; rechts: fragment Politiedagboek Amsterdam; 1 november 1943

April 1944: Esther en Sander kondigen de reis 'naar het oosten' aan

Na de kaart uit november, waarin duidelijk werd dat vooral Esther en Hanni zich vaak beroerd voelden, is er in de erop volgende winter geen post meer getraceerd. Zo goed als zeker hebben zij ook daarna van zich laten horen, maar hoeveel uit die tijd is er niet verloren gegaan?

Op 2 april 1944 schrijven zij samen een lange brief aan Hartog, de broer van Esther. Het eerste stuk wordt geschreven door Sander, het tweede door Esther. Na de afbeelding van de voorkant geven we een transcriptie van de hele brief. De brief is afgestempeld in Amsterdam, wat erop duidt dat de brief eerst als verzamelpost naar de Joodse Raad is gegaan - wat daar tenminste nog van over was, formeel was die al opgeheven, of naar een andere instantie. Esther en Sander hebben te horen gekregen dat zij Westerbork moeten verlaten, ook hebben ze al te horen gekregen dat de trein op 5 april zal vertrekken.

2. April '44.

Lieve Sam:

Als jullie deze brief ontrangen zitten wij in de trein naar Theresienstadt. 's Dinsdag of misschien ook wel woensdagmorgen vertrekt onze trein. Althoewel het kamp hier leeggemaakt wordt en we toch wel binnen een maand of zo weggegaan zouden zijn, is ons vertrek toch vrij onverwacht gekomen. Door intriges van rehere zijde hier zijn we het slachtoffer geworden. we hebben plaats moeten maken voor anderen. Er zou voor een van ons beiden mijn broer of ik nog iets aan te doen zijn, maar daar we hier lief en leed gedeeld hebben zullen we ook samen de donkere toekomst aanvaarden. we hebben dan ook geweigerd om te kiezen of het lot te laten bepalen. Nu merkt daar onze positie toch ook onnoge bijk geworden is. De Duitse autoriteiten respecteren ons in ons werk, en hebben we van die zijde nooit een op last onderhouden. Enfin we gaan de weg van alle joden. wat Theresienstadt wil zeggen weten we ook niet. afwachten maar wie weet ontmoeten we nog iemand van de fam. afhoor voor zoove. Het is althans een andere richting uitgegaan zijn. Of mijn zuster met de fam de vorige week na een opthoud hier van 10 dagen op transport gegaan. Zij is de enige in de fam die nog over is. Raad heeft zij je niet te geven doch hoop er niet op dat je door een of ander vergeten wordt. Voor mij staat het vast dat alle joden het land uit moeten. de transporten gemengd gehouden worden al regelmatig hier binnen. ze zijn nog wel niet doorgetuurd maar ook dat komt. Je weet dus het beste wat je te doen staat. En nu wil ik je bedanken van alles wat je tot beden voor ons gedaan hebt. Althoewel als deze hel voorbij is kunnen jullie nog pogingen aanwenden om ons terug te vinden. we gaan opgevoelt het meime te gemaekt. Het is niet anders. wij hebben nu eenmaal verloren

en moeten dus berusten. Wilken jullie me een
 plezier doen en v. kl. in den van een en ander
 in kennis stellen. ook vragen of v. kl. de andere ken-
 nissen wil inlichten. en nu rest me nog om
 Gie te bedanken voor haar goede zorgen tenminste
 voor de bedoelingen. Die kennis van haar ouders
 kan niets voor ons doen behalve wat geld ons te
 geven. Of het dan ook iets ontvanger en zij een
 ons wat geld meegaven als het mogelijk is. Bedank
 je ouders met naam van ons allen. ik hoop ze
 ooit zelf te spreken. ik eindig nu. Esther gaat verder
 de toog, Jeanne het gaat jullie goed. Ohel met vroom
 en groet, hetzelfde. Krij. Gie met de kleine ditor.
 lief gelukkig. misschien zien we jullie nog eens terug
 mocht de oorlog afgelopen zijn. probeer via P. v. Buren
 of anderen met mijn broer in contact te
 komen. misschien is er dan nog iets te redde van ons.
 Lieve etten, dag van Harrie.

Als al schreef, moeten ook wij weg, nog heel
 onzeker als het om de gunst naar Theresienstadt, maar of wij er zullen
 zijn. Het is niet zeker. Ik dank jullie hartelijk voor
 alles wat jullie voor ons gedaan hebt. En Gie wil je je ouders harte-
 lijk danken voor alles, we hopen het zelf nog eens te doen, maar of
 dat ooit zal gebeuren. De meeste zorg heb ik over Harrie, is pas weer erg
 ziek geweest, maar nu weer heel goed en of we bij elkaar zullen blijven
 moeten we ook maar afwachten, we hadden altijd nog hoop, dat we
 hier het einde van de oorlog mee zouden maken, maar dat mocht
 niet zo zijn. Ik moet eindigen, dag lieve menschen, heel veel
 groeten en nogmaals allen het beste, veel geluk. tot weer
 ziens.

Fam. H. Peefel.
 Theresienstadtplein 25
 Rotterdam

"2 April '44

Lieve Fam.

Als jullie deze brief krijgen zitten wij in de trein naar Theresienstadt. a.s. Dinsdag of
 misschien ook wel Woensdagmorgen vertrekt onze trein. Alhoewel het kamp hier
 leeggemaakt wordt en we toch wel binnen een maand of zoo weggegaan zouden zijn, is ons
 vertrek toch vrij onverwacht gekomen. Door intriges van zekere zijde hier zijn we het
 slachtoffer geworden. We hebben plaats moeten maken voor anderen. Er zou voor één van
 ons beiden mijn broer of ik nog iets aan te doen zijn, maar daar we hier lief en leed gedeeld

hebben, zullen we ook samen de donkere toekomst aanvaarden. We hebben dan ook geweigerd om te kiezen of het lot te laten bepalen.

Te meer daar onze positie toch ook onmogelijk geworden is. De Duitse autoriteiten respecteerden ons in ons werk, en hebben van die zijde nooit eenige last ondervonden. Enfin we gaan de weg van alle joden. Wat Theresienstadt wil zeggen weten we ook niet, afwachten maar. Wie weet ontmoeten we iemand van de familie, ofschoon voor zoover bekend allen een andere richting uitgegaan zijn. Ook mijn zuster is met familie vorige week na een oponthoud hier van 8 dagen op transport gegaan. Jij Hartog bent de eenigste in de familie die nog over is. Raad hoe ik je niet te geven doch hoop er niet op dat je door een of ander vergeten wordt. Voor mij staat het vast dat alle joden het land uit moeten. De transporten gemengd gehuwden komen al regelmatig hier binnen. Ze zijn nog wel niet doorgestuurd maar ook dat komt. Je weet dus het beste wat je te doen staat. En nu wil ik je bedanken voor alles wat je tot heden voor ons gedaan hebt. Misschien als deze hel voorbij is kunnen jullie nog pogingen aanwenden om ons terug te vinden. We gaan opgewekt het nieuwe tegemoet. Het is niet anders. Wij hebben nu eenmaal verloren en moeten dus berusten. Willen jullie me een plezier doen en v. Kleef in Nm van één en ander in kennis stellen. Ook vragen of v.Kl. de andere kennissen wil inlichten. En nu rest me nog Gré te bedanken voor haar goede zorgen tenminste voor de bedoelingen. Die kennis van haar ouders kan niets voor ons doen behalve wat geld enz. te geven. Ik heb dan ook iets ontvangen en hij zou ons wat geld meegeven als het mogelijk is. Bedank je ouders uit naam van ons allen. Ik hoop ze ooit zelf te spreken.

Ik eindig nu Esther gaat verder.

Hartog, Jeanne het gaat jullie goed. Chel met vrouw en kroost hetzelfde.

Krik, Gré met de kleine dito, leef gelukkig, misschien zien we jullie nog eens terug mocht de oorlog afgelopen zijn, probeer via P. v. Buren of anderen met mijn broer in Amerika in contact te komen, misschien is er dan nog iets te redden van ons. S

Lieve allen! Dag van Hannie

Zoals S al schreef moeten ook wij weg, nog heel onverwacht als bijzondere gunst naar Theresienstadt maar of wij er zullen blijven en of wij er ooit zullen komen! Ik dank jullie hartelijk voor alles wat jullie voor ons gedaan hebt. En Gré wil je je ouders hartelijk danken voor alles, we hopen het zelf nog eens te doen. Maar of dat ooit zal gebeuren. De meeste zorg heb ik over Hanni, is pas weer erg ziek geweest, maar nu weer heel goed en of we bij elkaar zullen blijven moeten we ook maar afwachten, we hadden altijd nog hoop, dat we hier het einde van de oorlog mee zouden maken, maar dat mocht niet zoo zijn. Ik moet eindigen, dag lieve mensen, heel veel groeten en nogmaals allen het beste,

veel geluk, tot weerziens,

(Aan:) Fam. H. Peekel, Mathenesserplein 25, Rotterdam."

Sander heeft het over zijn zus, inderdaad is dan ook Charlotta met haar man en dochter opgepakt en inmiddels al doorgestuurd. Sander heeft het ook over zijn broer, het gaat om zijn broer Maurits, in 1940 naar New York gemigreerd. Bij P. van Buren gaat het om de

eigenaar van de eerder genoemde Rotterdamse firma, waarvan de broer van Alexander, Mau Frank, vóór de emigratie medefirmant was.

Bij Chel gaat het om de zoon van Hartog, Michel. Uit de brief blijkt ook dat de positie van Sander in Kamp Westerbork als monteur werd ondergraven, het is niet duidelijk door wie. Kennelijk waren hij en zijn broer Israël, eveneens kabelmonteur, zelfs voor de keuze gesteld: een van jullie kan blijven met gezin, de ander moet vertrekken. Hierin wilden de broers niet meegaan: dan zullen ze samen gaan.

Sander raadt ook Hartog en alle verwanten in Rotterdam aan om onder te duiken, omdat hij de gemengd gehuwde Joden al in groten getale ziet binnenkomen in het Kamp. We weten dat ook in Nijmegen een maand ervoor een groot deel van deze groep werd opgepakt, vooral zij die zich niet lieten steriliseren.

Fragment of the 1940 US Population Schedule for New York, showing the arrival of a ship from Europe. The table lists names, birth dates, and other demographic data.

NAME	RELATION	BIRTH DATE	PLACE OF BIRTH	EDUCATION	INDUSTRY	REMARKS
J. J. J. J.	WIFE	1875	NEW YORK	GRADUATE	TEACHER	
J. J. J. J.	SON	1905	NEW YORK	GRADUATE	TEACHER	
J. J. J. J.	SON	1910	NEW YORK	GRADUATE	TEACHER	
J. J. J. J.	SON	1915	NEW YORK	GRADUATE	TEACHER	
J. J. J. J.	SON	1920	NEW YORK	GRADUATE	TEACHER	
J. J. J. J.	SON	1925	NEW YORK	GRADUATE	TEACHER	
J. J. J. J.	SON	1930	NEW YORK	GRADUATE	TEACHER	
J. J. J. J.	SON	1935	NEW YORK	GRADUATE	TEACHER	
J. J. J. J.	SON	1940	NEW YORK	GRADUATE	TEACHER	

Fragment van de *Population Schedule*, opgemaakt in 1940 of 1939 New York na aankomst van een schip uit Europa. Erop de namen Maurits Frank [geb. 13/10/1902 te Nijmegen], zijn vrouw Elisabeth Turksma [geb. 19/11/1897 te Assen] en hun kinderen Jacob en Aron.

Esther en Sander mogen niet veel schrijven en ze vragen dan ook in de brief om anderen op de hoogte te brengen van de deportatie. Ze verzoeken om contact op te nemen met Van Kleef in Nijmegen, die dan de anderen in die stad kan verwittigen. Het gaat hier om het gezin J.G. van Kleef op de Koolemans Beynenstraat 65. Ook in het kleine briefje zal het zeker over hem gaan: "Hr. v. de Kl. is een reuzevent. Heeft buitengewoon ons geholpen." Zeker is ook dat Van Kleef na de oorlog weer contact opneemt met Hartog in Rotterdam.

Dezelfde dag of de dag erop sturen ze nog een kort briefje, ook aan Hartog en verwanten; om te laten weten dat ze de lange brief verstuurd hebben en ook om nog een paar laatste aanwijzingen te geven. Er zitten ook een paar briefjes in de envelop, die Hartog moet doorsturen en die dus niet teruggevonden zijn.

Beste Fam.
 Een uitgeleide brief van ons is jullie
 op een andere manier toegesonden.
 Als jullie deze hebben ontvangen weten
 jullie dat we op transport zijn naar
 Theresienstadt. Tot weersiens
 Sander.
 Wil je bijgaande briefjes
 zenden aan J. de Bruijn. Niersstraat 4 Assen.

Mr. v. de Kl. is een reuse vent.
 heeft buitengewoon ons geholpen.
 Tot weersiens
 S. E. Jansen

De briefjes moesten verstuurd worden aan J. de Bruijn op de Niersstraat 4, de collega en vriend van Sander. Zie hier het laatste levensteken van het gezin. "We hebben nu eenmaal verloren," zoals Esther schreef.

5 April 1944, er rijdt een trein naar het oosten

Op 5 april 1944 vertrok er een transport uit kamp Westerbork met gevangenen voor vijf verschillende bestemmingen. De meeste personen gingen die dag naar Auschwitz en Theresienstadt, anderen naar Bergen-Belsen en twee kleine groepen gevangenen met een Roemeens paspoort vertrokken die dag naar Buchenwald en Ravensbrück: 23 mannen naar Buchenwald en 37 vrouwen en kinderen naar Ravensbrück. In Assen werden nog eens goederenwagens aangekoppeld met 625 joden die op 4 april vanuit het Kamp Dossin in Mechelen (België) met bestemming Auschwitz waren vertrokken. Er bevonden zich dus 1.324 mensen in deze trein, van wie er 289 naar Theresienstadt zouden gaan.²⁹

In Kamp Westerbork moesten de arrestanten dus al plaatsnemen in wagons met een van de genoemde bestemmingen. Er waren in deze trein niet veel mensen uit Nijmegen: in het

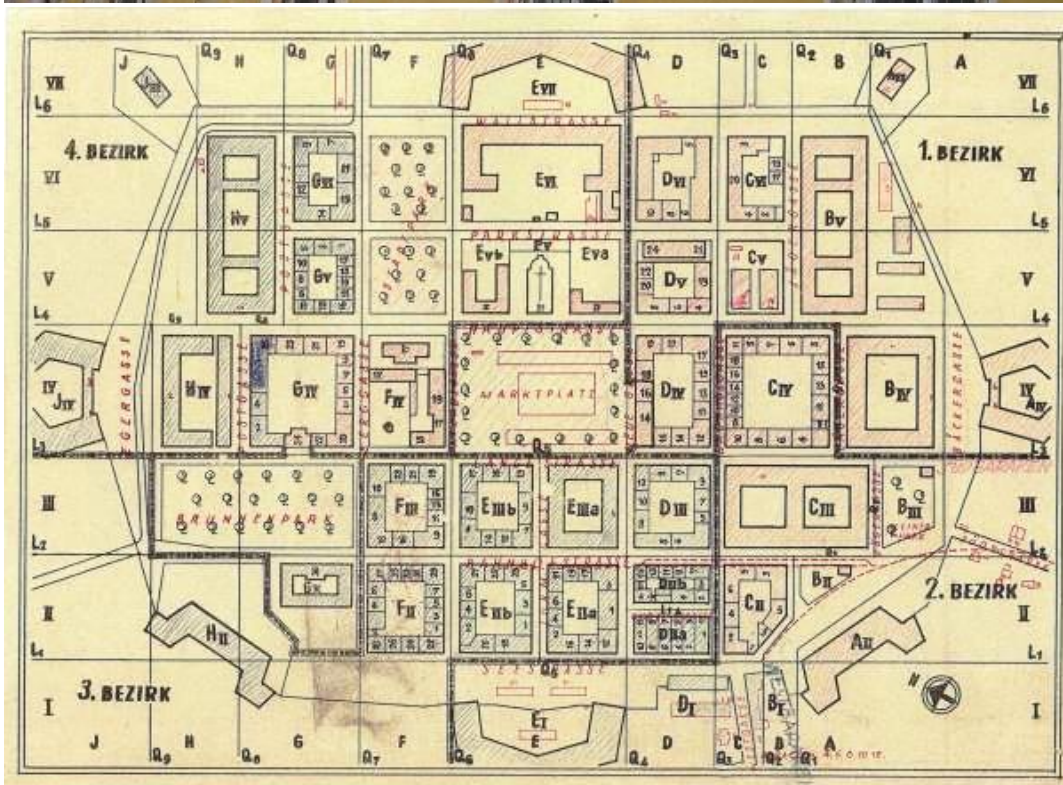
²⁹ Wij reconstrueren de aard en de loop van deze trein door combinatie van diverse bronnen.

gedeelte met bestemming Auschwitz – dat waren veewagons - wordt de dan pas 5-jarige Robby Langstadt, helemaal zonder verdere verwanten, geplaatst. Zijn vader en opa waren eerder vanuit Kamp Westerbork weggevoerd, zijn moeder verbleef nog in Kamp Vught en werd van daaruit in juni gedeporteerd. De kleine Robby en zijn opa werden vermoord, de ouders Fritz en Hilda keerden vanuit Auschwitz terug naar Nijmegen. In het gedeelte naar Theresienstadt – vier personenwagons - werd ook de tweejarige Andries Swaab (1 augustus 1941) geplaatst. De peuter uit Amsterdam was op of rond 11 september 1943 door de manhaftige kerel, de agent van de politie van de Gemeente Nijmegen, Jacob de Ruiter, na verraad door een andere agent, Spee, in een woning aan de Esdoornstraat in Nijmegen opgepakt en de onderduikgeefster Johanna Janssen moest het kind de dag erna, bewaakt door agent Wiebe, overbrengen naar Kamp Westerbork. Daar kwam het in het weeshuis terecht en vervolgens een half jaar later in deze trein naar Theresienstadt. Daar werd hij niet geregistreerd, maar hij is daar later bevrijd, zo schreef een medewerkster van het onderzoekscentrum daar ons.³⁰

Om 8 uur 's morgens ongeveer stapten zij in, nadat eerst de bagage was gebracht. De trein reed via Assen, Haren en Nieuweschans en Bremen. De nacht erop reden ze door Duitsland, het kapot gebombardeerde Bremen voorbij. Daar, op weg naar Hannover, maakte de trein een tussenstop in de buurt van Bergen-Belsen, de wagons met die bestemming werden daar afgekoppeld – mogelijk in Verden. 's Ochtends werd er wat brood en jam naar binnen gebracht. Om 12 uur 's middags stopte de trein in Dresden, waar de trein tot half negen 's avonds bleef staan. Wel zeker zijn hier de veewagons met bestemming Auschwitz losgekoppeld van die met bestemming Theresienstadt. Bij de grens met Tsjechoslowakije staat de trein weer lang stil, tot half vijf in de ochtend. Iets later zijn ze dan in Theresienstadt, het huidige Terezín.³¹

³⁰ Over Robby en de familie Langstadt en ook over Andries Swaab, zie met name de Namenlijst. Over Andries schreef Aneta Plzánková (Institut Terezínské iniciativy) ons nog: "We know he came from Westerbork to Terezin on April 7th 1944 and he was liberated there."

³¹ Over de treinreis en de aankomst getuigenissen in: Ria van den Brandt, *Ik was mijn houvast helemaal kwijt*, 2021, pp. 43-51.

Hamburger kazerne, recente foto van Ria van den Brandt. Plattegrond Theresienstadt destijds; CIII is rechtsonder.

Daar worden de arrestanten ingeënt en in quarantaine geplaatst. De mannen en vrouwen worden gescheiden. Het was de dag van Pesach, ieder jaar weer het grote feest, maar dit jaar, deze jaren, niet. De arrestanten in de trein gaan allemaal naar de Hamburger Kazerne,

gelegen tussen de Lange Straße en de Bahnhofstraße (op de kaart C III). Jaap lag daar, mogen we aannemen, met zijn vader Sander in een zaal en Hannie met Ester in een andere.

Waarschijnlijk hebben ze in de kazerne nog wel net Kitty de Wijze (van de Pontanusstraat) en haar man Leo Kok gesproken, zij waren er op 4 september 1944 vanuit Westerbork heen gedeporteerd. Leo Kok maakte in de kazerne zijn allerlaatste tekening.³²

Kitty en Leo

Deportace na východ, deportatie verder naar het oosten

Op 29 september 1944 wordt Sander opgeroepen zich te melden voor een trein, die klaarstaat met bestemming Auschwitz. Esther en de twee kinderen blijven achter in Theresienstadt, maar niet voor lang.

Met deze trein worden circa 2.500 gevangenen, voornamelijk mannen, naar Auschwitz gebracht, onder wie circa 419 Nederlandse mannen. Het was eigenlijk de bedoeling om op 26 en 27 september 1944 5.000 mannen op transport te sturen, precies op de dag en vooravond van Jom Kipoer, veel mannen uit de Jägerkazerne. “De voor het transport opgeroepen moesten de nacht tevoren in de Hamburger Kazerne zijn om ‘geschleust’ te worden, dat wil in dit geval zeggen om geïsoleerd en bij elkaar gehouden te worden. Van dat gedeelte, dat als ‘sluis’ diende werden alle openingen met planken dichtgetimmerd (...) Het uitblijven van de trein veroorzaakte groot optimisme, men hoopte al dat het hele transport niet zou doorgaan, maar helaas, al had men dan niet bereikt dat de Joden op Jom Kipoer weg moesten (iedereen was overtuigd dat het transport met opzet op die dag gesteld was), op 28 september, de dag na Jom Kipoer, in de vroege, kwam de trein binnen en kon men beginnen met het inladen (‘*einwagonieren*’ heet dit hier) van de mensen,” zegt een overlevende. De 18-jarige Erwin David zegt: “Nou, op een gegeven dag kreeg je dus bevel om dan-en-dan aan het station, of de trein voor het transport. Punt. Waar dan werd geregistreerd wie er kwam en nou, net zoals het hier gegaan is.” Een achterblijvende vrouw herinnert zich: “Dat ze zijn begonnen die families dan uit elkaar te halen. En dat ik dan eerst mijn vader heb zien vertrekken uit Theresienstadt, en mijn zwager (...) En toen zijn zij dan begonnen met de vrouwen.” En een andere vrouw: “Mijn vader had absoluut een

³² Zij waren nog in Kamp Westerbork gehuwd. Zie ook de Namenlijst op deze site onder de ingang WIE. Haar zus Elly dook onder, haar broer Louis keerde terug uit Auschwitz en van de Dodenmarsen.

voorgevoel, want die zei tegen mij: Mirjammetje, Mirjamchen zegt hij. We zien elkaar niet terug. Dat heeft hij zo gezegd en met zoveel overtuiging. We zien elkaar niet terug en pas goed op je moeder, zei die nog.”³³

Hannelore Grünberg herinnert zich nog: “De veewagons stonden klaar om onze mannen te vervoeren. Mama was helemaal uit haar doen van verdriet en ellende. Ze stelde voor, dat ik, als blond, leuk uitziend meisje, met overall en rode hoofddoek (de kampkleding) zou coûte que coûte moeten proberen door de ‘Schleuse’ te komen tot bij de treinen waar ‘Oberschaurffuhrer’ Rahm stond. Ik zou bij hem een goed woord voor Papa moeten doen: dat Papa ‘Frontkämpfer’ (frontsoldaat) met onderscheiding van het ‘Eiserne Kreuz’ in de Eerste Wereldoorlog was geweest, etc., etc., teneinde Papa uit dit transport te halen.”³⁴

Het Rode Kruis merkt in een rapport op: “Uit de beschikbare gegevens blijkt, dat de ‘arbeitsfähige’ mannen, die in de diverse commando’s van KL AUSCHWITZ zijn ingezet, gevangenummers ontvingen in AUSCHWITZ in de serie B 111000 t/m B 131000, terwijl zij, die naar andere concentratiekamp-complexen zijn afgevoerd, in de regel niet zijn gematriculeerd.” Aan te nemen valt dat Sander naar een ander kamp is getransporteerd. We weten nu niet - en zullen het waarschijnlijk nooit weten - op welke dag en op welke plaats hij voor het laatst nog leefde, voor wat leven toen nog was.³⁵

Esther, Hannie en Jaap moeten een week later, op 4 oktober 1944, op transport, met Transport En, nr. 624. Circa 500 kilometer leggen zij af, aan het einde wacht de gaskamer. Zij worden er onmiddellijk na aankomst, we mogen aannemen op 5 oktober, vermoord.³⁶

³³ Getuigenissen over het transport op 28 september in Ria van den Brandt, o.c., pp. 159 e.v. Zie verder ook nog gegevens over het transport op Holocaust.cz.: “Nur eine Woche nach der Beendigung der Dreharbeiten für den Propagandafilm erhielten die Vertreter der „jüdischen Selbstverwaltung“ von der SS-Kommandantur die Mitteilung, dass es aufgrund der unzureichenden Produktivität in Theresienstadt nötig sei, eine größere Anzahl von Häftlingen zum Arbeitseinsatz in der Kriegsproduktion in den Osten zu schicken. Einen Tag vor der Abfertigung des Ersten dieser Transporte wurde der zweite ‘Judenälteste’ von Theresienstadt, Dr. Paul Eppstein, hingerichtet. In die Transporte wurden fast alle Mitglieder des ‘Ältestenrates’ und andere Mitarbeiter der ‘jüdischen Selbstverwaltung’ zusammen mit ihren Familien eingereiht. Vom 28. September bis zum 28. Oktober 1944 wurden etwa 18 400 Menschen von Theresienstadt aus nach Auschwitz II-Birkenau deportiert. Von ihnen überlebten nur 1 574.” Op deze site staat een lijst van de 2.023 mannen, die zich in de trein bevonden en niet overleefden. In dezelfde trein met veewagons bevond zich Salomon Kober uit Nijmegen. Het gezin was in de oorlog gedwongen verhuisd van Nijmegen naar Oss. Ook hij liet in Theresienstadt vrouw en kinderen achter. Zij gingen op 19 oktober naar Auschwitz en werden daar meteen vermoord. Ook in de trein: Wilhelm Rothschild (27 februari 1894, Berlijn). Hij was bij de grote razzia in Nijmegen opgepakt op de Abeelstraat 18. Fritz Tauber noemt hem nog, zonder zijn naam te noemen: hij ligt onder hem in het stapelbed in Kamp Westerbork.

³⁴ Op: Yad Vashem (Vervolg en Endlösung).

³⁵ Rode Kruis, *Auschwitz VI*. Het rapport staat integraal getranscribeerd op deze site. Naar KL AUSCHWITZ. Het rapport spreekt over elf treinen van Theresienstadt naar Auschwitz in deze herfst: op 28.09.1944, 29.09.1944, 01.10.1944, 04.10.1944, 06.10.1944, 09.10.1944, 12.10.1944, 16.10.1944, 19.10.1944, 23.10.1944 en 28.10.1944.

³⁶ Het transport Theresienstadt - Auschwitz van 4 oktober 1944 was een van deze elf transporten vanuit Theresienstadt naar Auschwitz tussen 28 september en 28 oktober 1944. Dit transport vertrok met ongeveer 1.500 vervolgd van Theresienstadt naar Auschwitz-Birkenau. Op de site Holocaust.cz staat een lijst van de 1.332 personen, die zich in de trein bevonden en niet overleefden.

Nog een foto van het feest in Rotterdam met vooraan Hanna, daarachter haar neef Michel Peekel (4 april 1930), dan Jaap uit Nijmegen en weer schuin achter hem Machiel (Miepie) Marx (1 januari 1926).

In de trein ook Eva Herzberg en Hanna Herzberg, die uit Duitsland naar Nijmegen waren gevlucht en woonden op de St. Annastraat, maar net voor de bezetting van de stad naar het westen van Nederland waren gegaan. Zij overleefden de helletocht.

De 'geboortelepel' van Japie is na de oorlog weer in het bezit gekomen van Hartog Peekel, mogelijk, denken wij, via Van Kleef.